

छत्रपती शिवाजी महाराज

https://mr.wikipedia.org/s/2h9j

शिवाजी शहाजी भोंसले (१९ फेब्रुवारी, १६३० - ३ एप्रिल १६८०), ज्यांना **छत्रपती शिवाजी महाराज** आणि **शिवाजी पहिले** म्हटले जाते, हे एक भारतीय शासक आणि भोसले घराण्याचे सदस्य होते.^[१] विजापूरच्या ढासळत्या आदिलशाहीमधून शिवाजी महाराजांनी स्वतःचे स्वतंत्र राज्य निर्माण करून मराठा साम्राज्याची स्थापना केली. इ.स. १६७४ मध्ये रायगड किल्ल्यावर औपचारिकपणे छत्रपती म्हणून त्यांचा राज्याभिषेक करण्यात आला.^[२]

आपल्या कारकीर्दीत शिवाजी महाराजांनी मुघल साम्राज्य, गोवळकोंड्याची कुतुबशाही, विजापूरची आदिलशाही आणि युरोपियन वसाहतवादी शक्तींशी युती व शत्रुत्व दोन्ही केले. शिस्तबद्ध लष्कर व सुसंघटित प्रशासकीय यंत्रणेच्या बळावर शिवाजी महाराजांनी एक सामर्थ्यशाली आणि प्रागतिक राज्य उभे केले. किनारी आणि अंतर्गत प्रदेशातील किल्ल्यांची डागडुजी करण्यासोबतच त्यांनी अनेक नवे किल्लेही उभारले.^[३] महाराजांनी शिस्तबद्ध प्रशासकीय संघटनांसह सक्षम आणि प्रगतीशील नागरी शासन स्थापन केले. त्यांनी प्राचीन हिंदू राजकीय परंपरा, न्यायालयीन अधिवेशने पुनरुज्जीवित केली.

प्रदेशातील भूभागाची इत्यंभूत माहिती, आश्चर्यजनक वेगवान हालचाली आणि गनिमी काव्याचे तंत्र यांच्या सहाय्याने त्यांनी थोडक्या फौजेच्या सहाय्याने बलाढ्य अशा मुघल व आदिलशाही फौजांचा यशस्वीपणे सामना केला. राज्यकारभारात तत्कालीन रूढ असलेल्या पारशी भाषेऐवजी मराठी आणि संस्कृत भाषेचा वापर करण्यास त्यांनी प्रोत्साहन दिले.^[४] भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात राष्ट्रवादी नेत्यांनी शिवाजी महाराजांच्या पराक्रमी कथांचा वापर लोकांना एकत्रित आणण्यासाठी आणि त्यांचे मनोबल वाढवण्यासाठी करून घेतला.^[५]

शिवाजी महाराजांचा वारसा निरीक्षक आणि काळानुसार बदलत होता. परंतु त्यांच्या मृत्यूनंतर सुमारे दोन शतकांनंतर, भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या उदयाबरोबर त्यांचे अधिक महत्त्व वाढण्यास सुरुवात झाली कारण अनेक भारतीय स्वातंत्र्यसैनिकांनी त्यांना आद्य-राष्ट्रवादी आणि हिंदूंचे नायक मानले. महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि राजकीय इतिहासामध्ये शिवाजी महाराजांचा मोठा प्रभाव आहे. शिवाजी महाराज हे मराठी लोकांच्या अस्मितेचा एक अविभाज्य भाग आहेत.^[६] त्यांचा जन्मदिवस हा शिवजयंती म्हणून साजरा होतो.^[७]

प्रारंभिक जीवन

पुणे जिल्ह्यातील जुन्नर शहरानजीक वसलेल्या शिवनेरी या डोंगरी किल्ल्यावर १९ फेब्रुवारी इ.स. १६३० मध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांचा जन्म झाला.^[८] इतिहासाच्या अभ्यासकांमध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांची नेमकी जन्मतारीख हा मतभेदांचा मुद्दा आहे. महाराष्ट्र राज्य शासनाने फाल्गुन वद्य तृतीया शके १५५१ (शुक्रवार, १९ फेब्रुवारी १६३०) ही शिवरायांची जन्मतारीख २००१ साली स्वीकारली.^[९] इतर संभाव्य तारखांमध्ये ६ एप्रिल १६२७ (वैशाख शुद्ध तृतीया) ही एक जन्मतारीख मानली जात होती.^[१०] महाराष्ट्र शासनाने शिवाजी महाराजांच्या जन्माच्या (शिवाजी जयंती) स्मरणार्थ १९ फेब्रुवारी हा दिवस सुट्टी म्हणून सूचीबद्ध केला आहे. ^[a] ^[१७] ^[१८]

शिवाजी महाराजांचे नाव शिवाई या देवतेवरून ठेवण्यात आले. ^[१९] ^[२०] एका आख्यायिकेनुसार शिवनेरी गडावरील शिवाई देवीला जिजाबाईंनी आपल्याला बलवान पुत्र व्हावा अशी प्रार्थना केली होती म्हणून या मुलाचे नाव 'शिवाजी' ठेवले गेले.^[२१] शिवरायांचे वडील शहाजीराजे भोंसले हे मराठा सेनापती होते, ज्यांनी दख्खनच्या सल्तनतची सेवा केली होती. ^[२२] त्यांच्या आई जिजाबाई होत्या, ज्या **सिंदखेडच्या लखुजी जाधवरावांच्या** कन्या होत्या. जाधव हे देवगिरीच्या यादव राजघराण्यातील वंशाचे होते.^[२३] ^[२४]

शिवाजी महाराजांच्या जन्माच्या वेळी दख्खनमधील राजसत्ता विजापूर, अहमदनगर आणि गोवळकोंडा या तीन इस्लामी सल्तनतींमध्ये विभागलेली होती. शहाजीराजांनी आपली निष्ठा वेळोवेळी अहमदनगरची निजामशाही, विजापूरची आदिलशाही आणि मुघल यांच्यादरम्यान बदलली; पण त्यांनी पुणे ही नेहमीच आपली जहागिरी ठेवली आणि स्वतःची एक लहानशी फौज पदरी बाळगली.^[२५] ^[२६]

छ.शिवाजी महाराज हे मराठा जातीतील आणि भोसले कुळातील होते. ^[२७] त्यांचे आजोबा मालोजी (१५५२-१५९७) अहमदनगर सल्तनतचे एक प्रभावशाली सेनापती होते आणि त्यांना "राजा" ही उपाधी देण्यात आली होती. लष्करी खर्चासाठी त्यांना पुणे, सुपे, चाकण आणि *इंदापूरचे देशमुखी* हक्क देण्यात आले. त्यांना त्यांच्या कुटुंबाच्या वास्तव्यासाठी किल्ला शिवनेरी देखील देण्यात आला (c. 1590). ^[२८] ^[२९]

पार्श्वभूमी आणि संदर्भ

इ.स. १६३६ मध्ये विजापूरच्या आदिल शाही सल्तनतने दक्षिणेकडील राज्यांवर आक्रमण केले. ^[३०] ही सल्तनत अलीकडे मुघल साम्राज्याचे एक राज्य बनले होते. ^[३०] ^[३१] शहाजीराजे त्यावेळीपश्चिम भारतातील डोंगराळ प्रदेशातील सरदार होते आणि आदिलशाहीला मदत करत होते. शहाजीराजे हे जिंकलेल्या प्रदेशातील *जहागीरच्या* बक्षिसाच्या संधी शोधत होते, ज्यावर ते वार्षिक कर वसूल करू शकत होते. ^[३०]

शहाजी हे मुघलांचे बंडखोर सरदार होते. शहाजीराजांनी विजापूर सरकारच्या पाठिंब्याने मुघलांविरुद्ध केलेल्या मोहिमा साधारणपणे अयशस्वी ठरल्या. मुघल सैन्याने त्यांचा सतत पाठलाग केला आणि शिवाजी महाराज आणि आई जिजाबाई यांना नेहमी या किल्ल्यावरून त्या किल्ल्यावर जावे लागले. ^[३२]

१६३६ मध्ये शहाजीराजे विजापूरच्या सेवेत रुजू झाले आणि त्यांना पुण्याची जहागिरी दिली.^[३३] शहाजीराजांनी पुढे तुकाबाईंशी आपला दुसरा विवाह केला. लहान शिवाजीराजांना घेऊन जिजाबाई पुण्याला रहायला आल्या. तुकाबाई आणि शहाजीराजे ह्यांच्या एकोजी भोसले (व्यंकोजी भोसले) ह्या पुत्रांनी पुढे सध्याच्या तमिळनाडूमधील तंजावरला आपले राज्य स्थापन केले.^[३४]

शिवाजी महाराजांना घेऊन जिजाबाई पुण्यात स्थायिक झाल्या. त्यावेळी विजापुरी शासक आदिलशहाने बंगलोरमध्ये शहाजीराजांना तैनात केल्यामुळे दादोजी कोंडादेव यांची त्यांनी प्रशासक म्हणून नियुक्ती केली. १६४७ मध्ये कोंडादेव मरण पावले आणि शिवरायांनी कारभार हाती घेतला. त्यांच्या पहिल्या मोहिमेने थेट विजापुरी सरकारला आव्हान दिले. ^[३५]

जिजाबाई पुण्यात रहायला गेल्या त्यावेळी पुण्याची फार दुरवस्था झालेली होती. तेव्हा छोटे शिवाजीराजे आणि कारभारी ह्यांच्या हस्ते पुण्यात एका शेतात प्रतीकादाखल सोन्याच्या मुलाम्याचा नांगर फिरवून, जिजाबाईंनी पुण्याची पुनःस्थापना करायला सुरुवात केली. शिवाजीराजे लहानाचे मोठे होत असताना आणि मोठे झाल्यावरही (मोठेपणीच्या सिंहगडावरच्या स्वारीसारख्या) प्रत्येक महत्त्वाच्या प्रसंगी त्यांना जिजाबाईंनी खंबीर मार्गदर्शन दिले

छत्रपती शिवाजी महाराज <p></p> छत्रपती	
 शिवाजी महाराजांचे चित्र (c. १६८०), ब्रिटिश संग्रहालय	
	
मराठा साम्राज्य	
अधिकारकाळ	६ जून १६७४ - ३ एप्रिल १६८०
अधिकारारोहण	छत्रपती पदाभिषेक
राज्याभिषेक	६ जून १६७४
राज्यव्याप्ती	पश्चिम महाराष्ट्र, कोकण, सह्याद्री डोंगररांगांपासून नागपूरपर्यंत आणि उत्तर महाराष्ट्र, खानदेशापासून दक्षिण भारतात तंजावरपर्यंत
राजधानी	राजगड (१६४७-१६७२) <p>रायगड (१६७२-१६८०)</p>
पूर्ण नाव	शिवाजीराजे शहाजीराजे भोसले
जन्म	१९ फेब्रुवारी १६३० <p>शिवनेरी किल्ला, महाराष्ट्र</p>
मृत्यू	३ एप्रिल १६८० <p>रायगड किल्ला, महाराष्ट्र</p>
पेशवे	मोरोपंत पिंगळे
उत्तराधिकारी	छत्रपती संभाजीराजे भोसले
वडील	शहाजीराजे भोसले
आई	जिजाबाई
पत्नी	सईबाई, <p>सोयराबाई, <p>पुतळाबाई, <p>काशीबाई, <p>सकवारबाई, <p>लक्ष्मीबाई, <p>सगुणाबाई, <p>गुणवंताबाई</p></p></p></p></p></p></p>
संतती	छत्रपती संभाजीराजे भोसले, <p>छत्रपती राजारामराजे भोसले, <p>सखूबाई, <p>राणुबाई, <p>अंबिकाबाई, <p>राजकुंवरबाई, <p>दीपाबाई, <p>कमळाबाई</p></p></p></p></p></p></p>

शिवाजीमहाराजांच्या त्या आद्यगुरू मानल्या जातात. हिंदवी स्वराज्यस्थापनेचे स्वप्न साकार करायला शिवाजीमहाराजांना जिजाबाईंनी स्फूर्ती दिली असे काही इतिहासकार मानतात.^[३९]

विजापूर सल्तनतीशी संघर्ष

इ.स. १६४६ मध्ये, सुलतानाच्या आजारपणामुळे **विजापूर** दरबारात निर्माण झालेल्या गोंधळाचा फायदा घेऊन १६ वर्षीय शिवरायांनी तोरणा किल्ला घेतला^[३७] आणि तेथे सापडलेला मोठा खजिना ताब्यात घेतला. ^[३८] ^[३९] पुढील दोन वर्षात शिवरायांनी पुण्याजवळ अनेक महत्त्वाचे किल्ले घेतले. यामध्ये पुरंधर, कोंढाणा आणि चाकण यांचा समावेश आहे. तसेच त्यांनी सुपे, बारामती आणि इंदापूर ही ठिकाणे आपल्या थेट ताब्यात घेतली. तोरणगडासमोरील मुंरंबदेवाचा डोंगर जिंकून त्याची डागडुजी केली व त्याचे नाव त्यांनी **राजगड** ठेवले.^[४०] यासाठी त्यांनी तोरणा येथे सापडलेल्या खजिन्याचा उपयोग केला. राजगड ही एक दशकाहून अधिक काळ त्यांची राजधानी होती. ^[३८]

यानंतर शिवाजी महाराज हे कोकणाकडे वळले आणि त्यांनी कल्याण हे महत्त्वाचे शहर ताब्यात घेतले. विजापूर सरकारने या घटनांची दखल घेऊन कारवाईची करण्याचे ठरवले. २५ जुलै १६४८ रोजी, शिवाजी महाराजांना ताब्यात घेण्याच्या प्रयत्नात, विजापूर सरकारच्या आदेशानुसार बाजी घोरपडे नावाच्या सहकारी मराठा सरदाराने शहाजी राजांना कैद केले. ^[४१] ^[४२]

१६४९ मध्ये जिजी ताब्यात घेतल्यानंतर कर्नाटकात आदिलशाहाचे स्थान मिळवल्यानंतर शहाजी राजांची सुटका झाली. १६४९ - १६५५ दरम्यान शिवरायांनी आपल्या विजयात विराम दिला आणि शांतपणे आपले फायदे एकत्र केले. ^[४३] आपल्या वडिलांच्या सुटकेनंतर, शिवाजी महाराजांनी पुन्हा छापेमारीला सुरुवात केली आणि १६५६ मध्ये, वादग्रस्त परिस्थितीत, चंद्रराव मोरे, विजापूरचा सहकारी मराठा सरंजामदार याचा वध केला आणि त्याच्याकडून सध्याच्या महाबळेश्वरच्या हिल स्टेशनजवळील जावळीचे खोरे ताब्यात घेतले. . ^[४३] भोसले आणि मोरे घराण्यांव्यतिरिक्त, सावंतवाडीचे सावंत, मुधोळचे घोरपडे, फलटणचे निंबाळकर, शिर्के, माने आणि मोहिते यांच्यासह अनेकांनी विजापूरच्या आदिलशाहीची सेवा केली, अनेकांनी देशमुखी हक्काने काम केले. या बलाढ्य कुटुंबांना वश करण्यासाठी शिवरायांनी विविध डावपेचांचा अवलंब केला जसे की, वैवाहिक संबंध तयार करणे, देशमुखांना मागे टाकण्यासाठी गावातील पाटलांशी थेट व्यवहार करणे किंवा त्यांच्याशी लढणे. ^[४४]शहाजी राजांनी त्यांच्या नंतरच्या काळात आपल्या मुलाबद्दल द्विधा वृत्ती बाळगली आणि त्याच्या बंडखोर कारवायांना नकार दिला. ^[४५]त्यांनी विजापुरींना शिवाजीबरोबर वाटेल ते करण्यास सांगितले. १६६४ - १६६५ मध्ये शहाजी राजांचा शिकार अपघातात मृत्यू झाला.

अफझलखानाशी लढा

शिवाजी महाराजांनी केलेल्या नुकसानांमुळे विजापूर सल्तनत नाराज होती. मुघलांशी शांतता करार केल्यानंतर आणि तरुण अली आदिल शाह दुसरा सुलतान म्हणून सर्वसाधारणपणे स्वीकारल्यानंतर, विजापूरचे सरकार अधिक स्थिर झाले आणि त्यांचे लक्ष शिवाजी महाराजांकडे वळले. ^[४६] १६५७ मध्ये सुलतानने, किंवा बहुधा त्याची आई आणि कारभारी हिने, अफझल खान या अनुभवी सेनापतीला शिवाजी महाराजांना अटक करण्यासाठी पाठवले. शिवाजी महाराजांकडे जाण्यापूर्वी विजापुरी सैन्याने तुळजा भवानी मंदिर, जे शिवाजी महाराजांच्या घराण्याचे पवित्र स्थळ होते आणि हिंदूंचे प्रमुख तीर्थक्षेत्र असलेल्या पंढरपूर येथील विठ्ठल मंदिराची विटंबना केली. ^[४७] ^[४८] ^[४९]

विजापुरी सैन्याने पाठलाग केल्यानंतर शिवाजी महाराज हे प्रतापगड किल्ल्यावर गेले, जिथे त्यांच्या अनेक सहकाऱ्यांनी त्यांना शरण जाण्यासाठी दबाव टाकला. ^[५०] अफझलखान वाईजवळ आला तेव्हा शिवाजीराजांनी सध्याच्या महाबळेश्वरजवळ असलेल्या प्रतापगडावरून त्यास तोंड देण्याचे ठरवले.

दोन्ही सैन्याने आपापसांत अडथळे आणले. शिवाजी महाराज वेढा तोडू शकले नाहीत, तर अफझलखानाकडे शक्तिशाली घोडदळ असूनही वेढा घालण्याच्या साधनांची कमलरता होती. म्हणून तोही किल्ला घेण्यास असमर्थ होता. दोन महिन्यांनंतर अफझलखानाने शिवाजी महाराजांकडे दूत पाठवून किल्ल्याच्या बाहेर एकांतात भेटण्याबद्दल बोलणी चालू केली. ^[५१] ^[५२] तहाची बोलणी सुरू झाली आणि अंतिम बोलणीसाठी शिवाजी महाराजांनी स्वतः यावे असा अफझलखानचा आग्रह होता. पण शिवाजीराजांच्या वकिलांनी (पंताजी गोपीनाथ बोकील) अफझलखानाला गळ घालून प्रतापगडावरच भेट घेण्यास बोलावले.^[५३]

१० नोव्हेंबर १६५९ रोजी प्रतापगड किल्ल्याच्या पायथ्याशी एका छावणीत दोघांची भेट झाली. प्रत्येकजण केवळ एका तलवारीसोबत सशस्त्र यावे आणि एकच अनुयायी हजर असावा असे ठरवले गेले.

अफझलखान आपल्याला अटक करेल किंवा हल्ला तरी करेल असा शिवाजी महाराजांना संशय होता.^[५४] एका दशकापूर्वी खानाने अशाच एका भेटीमध्ये एका हिंदू सरदाराला कैद केले होते. त्यामुळे त्यांनी सावधगिरी म्हणून चिलखत चढविले आणि सोबत बिचवा तसेच वाघनखे ठेवली. बिचवा चिलखतामध्ये दडविला होता तर डाव्या हातावर वाघनखे हाताच्या पंजाच्या आतमध्ये वळविलेली असल्यामुळे दिसणार नव्हती.^[५५] याबरोबरच त्यांनी उजव्या हातात खंजीर घेतला. ^[५६] शिवाजी महाराजांसोबत जिव्हा महाला हा विश्वासू सरदार होता तर अफझलखानसोबत सय्यद बंडा हा तत्कालीन प्रख्यात असा दांडपट्टेबाज होता. भेटीच्या वेळी उंचपुऱ्या, बलदंड अफझलखानाने शिवाजी महाराजांना मिठी मारली आणि शिवाजीराजांचे प्राण कंठाशी आले. त्याच वेळी अफझलखानने कठ्यारीचा वार शिवाजी महाराजांवर केला परंतु चिलखतामुळे शिवाजीराजे बचावले. अफझलखानाचा दगा पाहून शिवाजीराजांनी वाघनखे खानाच्या पोटात घुसवली.^[५७] त्याचबरोबर अफझलखानाची प्राणांतिक आरोळी चहूकडे पसरली. बडा सय्यद ने तत्क्षणी शिवाजीवर दांडपट्ट्याचा जोरदार वार केला जो तत्पर जिव्हा महालाने स्वतःवर झेलला आणि शिवाजीराजांचे प्राण वाचले. यामुळेच "*होता जिव्हा म्हणून वाचला शिवा*" ही म्हण प्रचलित झाली.^[५८]

आधीच ठरलेल्या इशान्याप्रमाणे भेटीच्या वेळी तीन तोफांचे बार प्रतापगडावरून काढण्यात आले, आणि खानाच्या छावणीच्या जवळपासच्या झाडाझुडुपांमध्ये दडून बसलेल्या मावळ्यांनी हल्ला करून खानाच्या सैन्यावर हल्ला केला.^[५९] खानाचा मुलगा फाजलखान आणि इतर काही सरदार लपतलपत वाईच्या मुख्य छावणीपर्यंत आले. इथे खानाचा जनाना होता. ते पाठलागावर असलेल्या नेताजीच्या सैन्यापासून वाचण्यासाठी खजिना, हत्ती व इतर जड सामान टाकून विजापूरला जनान्यासकट पळून गेले.^[६०]

१० नोव्हेंबर १६५९ रोजी झालेल्या प्रतापगडच्या लढाईत शिवाजी महाराजांच्या सैन्याने विजापूर सल्तनतच्या सैन्याचा निर्णायकपणे पराभव केला. विजापूरच्या सैन्यातील ३,००० हून अधिक सैनिक मारले गेले आणि एक सरदार, अफझलखानाचे दोन पुत्र आणि दोन मराठा सरदार कैदी झाले. ^[६१] विजयानंतर, प्रतापगडच्या खाली शिवरायांनी एक भव्य आढावा घेतला. पकडले गेलेल्या शत्रूपैकी अधिकारी आणि सामान्य लोक दोघेही मुक्त झाले आणि त्यांना पैसे, अन्न आणि इतर भेटवस्तू देऊन त्यांच्या घरी परत पाठवण्यात आले. कामगिरीनुसार मराठ्यांना बक्षीसे देण्यात आली. ^[६१]

अफझलखानाच्या मृत्यूनंतर त्यांनी त्याच्या शवाचे अंत्यसंस्कार इस्लामी पद्धतीने करून त्याची एक कबर प्रतापगडाच्या पायथ्याशी बांधली आणि त्या कबरीच्या कायम देखभालीची व्यवस्था केली.^[६२]^[६३]^[६४]

अफझलखानच्या मृत्यूनंतर शिवाजीराजांनी दोरोजी नावाच्या सरदाराला कोकणपट्ट्यातील आणखी किल्ले आणि प्रदेश जिंकण्यास पाठवले. स्वतः शिवरायांनी कोल्हापुरापर्यंत जाऊन पन्हाळा जिंकून घेतला. आधुनिक काळात अफझलखानच्या मृत्यूचा हा दिवस *शिवप्रताप दिन* म्हणून साजरा केला जातो.^[६५]

राजघराणे	भोसले
राजब्रीदवाक्य	'प्रतिपच्चंद्रलेखेव वर्धिष्णुर्विश्वदिता शाहसुनो: शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते।'
चलन	होन, शिवराई, (सुवर्ण होन, रुप्य होन)

शिवनेरी किल्ला: शिवाजी महाराजांचे जन्मस्थान

विजापूरच्या वस्तुसंग्रहालयातील चित्र.

जिजाबाई व बाल शिवाजी

पन्हाळ्याचा वेढा

विजापुरी सैन्याचा पराभव करून शिवाजी महाराजांच्या सैन्याने कोकण आणि कोल्हापूरकडे कूच करून पन्हाळा किल्ला ताब्यात घेतला आणि १६५९ मध्ये रुस्तम जमान आणि फझलखान यांच्या नेतृत्वाखाली पाठवलेल्या विजापुरी सैन्याचा पराभव केला. ^[६६] मुघलांशी युती करून १६६० मध्ये आदिलशहाने आपला सेनापती सिद्दी जौहरला पाठवले. उत्तरेकडून मुघल सेना आक्रमण करणार होती तर दक्षिण सीमेवर सिद्दी जौहर हल्ला करणार होता. त्यावेळी शिवाजी महाराज आपल्या सैन्यासह पन्हाळा किल्ल्यावर तळ ठोकून होते. १६६० च्या मध्यात सिद्दी जौहरच्या सैन्याने पन्हाळ्याला वेढा घातला आणि किल्ल्याचा पुरवठा मार्ग बंद केला.

पन्हाळ्यावरील गोळीबाराच्या वेळी सिद्दी जौहरने राजापूर येथे इंग्रजांकडून ग्रेनेड्स खरेदी करून त्याची कार्यक्षमता वाढवली. किल्ल्यावर केलेल्या भडिमारात मदत करण्यासाठी काही इंग्रज तोफखान्यांची नेमणूक केली. यावेळी इंग्रजांनी वापरलेला ध्वज सुस्पष्टपणे फडकवला गेला होता. इंग्रजांनी केलेला हा विश्वासघात शिवरायांन समजल्यावर त्यांना राग आला. त्यांनी डिसेंबरमध्ये राजापूर येथील इंग्रजी कारखाना लुटून याची बदला घेतला आणि चार इंग्रजांना पकडले व त्यांना १६६३ च्या मध्यापर्यंत तुरुंगात ठेवले. ^[६७]

अनेक महिन्यांच्या वेढ्यानंतर शिवाजी महाराजांनी सिद्दी जौहरशी वाटाघाटी केल्या आणि २२ सप्टेंबर १६६० रोजी विशाळगडावर माघार घेऊन किल्ला ताब्यात दिला; ^[६८] १६७३ मध्ये महाराजांनी पन्हाळा किल्ला परत घेतला. ^[६९]

पावनखिंडीची लढाई

मुख्य लेख: *पावनखिंडीतील लढाई*

रात्रीच्या वेळी पन्हाळ्यातून शिवाजी महाराज निसटले आणि शत्रूच्या घोडदळांनी त्यांचा पाठलाग केला असता, बांदल देशमुखचे मराठा सरदार बाजी प्रभू देशपांडे हे ३०० सैनिकांसह घोडखिंड येथे शत्रूला रोखण्यासाठी मृत्युपर्यंत लढण्यासाठी स्वेच्छेने उतरले. यामुळे शिवाजी महाराज आणि बाकीच्या सैन्याला विशाळगड किल्ल्यापर्यंत सुरक्षितपणे पोहोचण्याची संधी मिळाली. ^[७०]

पावनखिंडच्या लढाईत लहान मराठा सैन्याने मोठ्या शत्रूला रोखल्यामुळे शिवाजी महाराजांना निसटण्यासाठी वेळ मिळाला. १३ जुलै १६६० रोजी संध्याकाळी बाजी प्रभू देशपांडे जखमी झाले होते तरीही विशाळगडावरून तोफगोळीचा आवाज येईपर्यंत ते लढत राहिले. ^[७१] हा तोफेचा आवाज म्हणजे शिवाजी महाराज हे सुरक्षितपणे गडावर पोचल्याचे संकेत होता. ^[७२] *घोड (खिंडीचे* नंतर बाजीप्रभू देशपांडे, शिबोसिंग जाधव, फुलोजी आणि तेथे लढलेल्या इतर सर्व सैनिकांच्या सन्मानार्थ *पावन खिंड* ("पवित्र खिंड") असे नामकरण करण्यात आले. ^[७२] ^[७३]

पावनखिंड स्मारक

मुघल साम्राज्याशी संघर्ष

१६५७ पर्यंत शिवाजी महाराजांनी मुघल साम्राज्याशी शांततापूर्ण संबंध ठेवले होते. मुघल सम्राटाचा मुलगा औरंगजेब जेव्हा दख्खनचा सुभेदार होता, तेव्हा त्याला विजापूर जिंकण्यासाठी शिवाजी महाराजांनी आपली मदत देऊ केली होती. याच्या बदल्यात शिवरायांच्या ताब्यातील विजापुरी किल्ले आणि गावांवर त्यांचा हक्क मान्य करावा, अशी त्यांची इच्छा होती. मुघलांच्या प्रतिसादाने समाधानी झाले नसल्याने आणि विजापूरकडून चांगली ऑफर मिळाल्याने, त्यांनी मुघलांच्या दख्खनवर हल्ला केला. ^[१९] मुघलांशी शिवाजी महाराजांचा संघर्ष मार्च १६५७ मध्ये सुरू झाला, जेव्हा त्यांच्या दोन अधिकाऱ्यांनी अहमदनगरजवळील मुघल प्रदेशावर छापा टाकला. ^[७४] यानंतर जुन्नरवर छापे टाकण्यात आले. यामध्ये शिवाजी महाराजांनी 300,000 हून एवढी रोख रक्कम आणि 200 घोडे घेतले. ^[७५] औरंगजेबाने नासिरी खानला पाठवून या छाप्पाला उत्तर दिले. नासिरी खानाने अहमदनगर येथे मराठी सैन्याचा पराभव केला. तथापि पावसाळ्यामुळे आणि सम्राट शाहजहानच्या आजारपणानंतर मुघल सिंहासनासाठी भावांसोबतच्या उत्तराधिकारासाठी लढाईमुळे औरंगजेबाला शिवरायांविरुद्धच्या प्रतिकारांमध्ये व्यत्यय आला. ^[७६]

शाहिस्तेखान प्रकरण

आता मुघल सम्राट झालेल्या औरंगजेबाने विजापूरच्या बडी बेगमच्या विनंतीवरून जानेवारी १६६० मध्ये त्याचा मामा शाहिस्तेखान याला शिवाजी महाराजांवर हल्ला करण्यासाठी १,५०,००० हून अधिक सैन्यासह शक्तिशाली तोफखाना देऊन पाठवले. खानासोबत सिद्दी जौहरच्या नेतृत्वाखालील विजापूरचे सैन्य देखील होते. शाइस्ताखानाने आपल्या ८०,००० इतक्या सुसज्ज सैन्यासह पुणे ताब्यात घेतले. त्याने जवळचा चाकणचा किल्लाही घेतला. किल्ल्याच्या भिंतीला तडे जाण्यापूर्वी दीड

महिना त्याला वेढा घातला होता. ^[७७] शाइस्ताखानने मोठे, चांगल्या तरतुदीचे आणि जोरदार सशस्त्र मुघल सैन्याचा फायदा घेऊन काही मराठा प्रदेशात घुसखोरी केली. त्याने पुणे शहरही ताब्यात घेतले आणि लाल महालातील शिवाजी महाराजांच्या राजवाड्याला आपले निवासस्थान बनवले. ^[८८]

५ एप्रिल १६६३ च्या रात्री शिवरायांनी शाईस्ताखानाच्या छावणीवर रात्रीचा धाडसी हल्ला केला. ^[७९] लाल महालाजवळून जाणाऱ्या एका लग्नाच्या मिरवणुकीचा आधार घेऊन ४०० माणसांसह शिवाजी महाराज लाल महालात शिरले. महालाचा कानाकोपरा माहित असल्यामुळे लवकरच शिवाजी महाराज प्रत्यक्ष शाहिस्तेखानच्या शयनगृहात घुसले.^[८०] तोपर्यंत महालात कोठेतरी झटापट सुरू झाल्यामुळे शाहिस्तेखानला जाग आली आणि शिवाजीराजांना समोर पाहून खानाने जीव वाचविण्यासाठी सरळ खिडकीतून खाली उडी घेतली. शिवाजी महाराजांनी चपळाईने केलेला वार हुकल्यामुळे खानाच्या प्राणावर बेतण्याऐवजी त्याची तीन बोटे कापली गेली. ^[८१] या हल्ल्यात शाइस्ता खानचा मुलगा, त्याच्या अनेक बायका, नोकर आणि सैनिक मारले गेले. ^[८२] खानाने पुण्याच्या बाहेर मुघल सैन्याचा आश्रय घेतला. या लाजिरवाण्या पराभवाची शिक्षा म्हणून औरंगजेबाने शाहिस्तेखानाची बंगालमध्ये बदली केली. ^[८३]

शाइस्ताखानाच्या हल्ल्यांचा बदला म्हणून आणि आपला आता कमी झालेला खजिना भरून काढण्यासाठी १६६४ मध्ये शिवाजी महाराजांनी सुरत हे बंदर शहर आणि श्रीमंत मुघल व्यापारी केंद्र लूटले. ^[८४]

सुरतेची पहिली लूट

इ.स. १६६४. सततची युद्धे आणि त्यामुळे रिता होत असलेला खजिना यामुळे शिवाजीराजे चिंतेत असत. मोगलांना किंवा इतर सुलतानांना ही चिंता फार सतावीत नसे. अन्याय्य कर लादून किंवा बळजबरीने खंडणी जनतेकडून वसूल करण्यात बादशाही कारभारास कमीपणा वाटत नव्हता. अनेक दिवसांच्या खलबतांनंतर शिवाजीराजांनी शेवटी एक उपाय शोधून काढला तो म्हणजे इतिहासाला माहित असलेली सुरतेची पहिली लूट. आजच्या गुजरात राज्यातील सुरत शहर हे तत्कालीन मोगल राज्यात होते आणि व्यापारामुळे अतिशय श्रीमंत शहरांमध्ये गणले जात होते. सुरत शहराच्या लुटीमुळे दोन गोष्टी साध्य करता आल्या, एक म्हणजे मोगल सत्तेला आव्हान आणि राज्याच्या खजिन्यात भर.^[८५]

लुटीचा इतिहास भारतामध्ये अतिशय रक्तरंजित आणि विनाशक आहे. त्या पार्श्वभूमीवर सुरतेची लूट ही पूर्णपणे वेगळी जाणवते. शिवाजीराजांच्या आज्ञेनुसार स्त्रिया, मुले आणि वृद्ध यांच्या केसालाही धक्का न लावता ही लूट केली गेली. मशिदी, चर्च यासारख्या देवस्थानांनाही लुटीतून संरक्षण दिले गेले.^[८६]

पुरंदरचा तह

विजापूरचा सेनापती असलेल्या अफझलखानाशी लढताना शिवाजी महाराजांचे चित्र. चित्रकार: सावलाराम हळदणकर, तारीख: २० व्या शतकाच्या सुरुवातीची

प्रतापगड किल्ला

शाहिस्तेखान आणि सुरतेवरील हल्ल्यांमुळे औरंगजेब संतप्त झाला. प्रत्युत्तरादाखल त्याने राजपूत मिर्झाराजे जयसिंग पहिला याला शिवाजी महाराजांचा पराभव करण्यासाठी सुमारे १५,००० सैन्यासह पाठवले. [८७] १६६५ मध्ये, जयसिंगच्या सैन्याने शिवाजी महाराजांवर दबाव आणला. जयसिंगच्या घोडदळांनी ग्रामीण भाग उद्ध्वस्त केला आणि त्याच्या सैन्याने महाराजांच्या किल्ल्यांना वेढे घातले. हा मुघल सेनापती शिवाजी महाराजांच्या अनेक प्रमुख सेनापतींना आणि त्यांच्या अनेक घोडदळांना मुघल सेवेत आकर्षित करण्यात यशस्वी झाला. [८८] १६६५ च्या मध्यापर्यंत जयसिंगने पुरंदरच्या किल्ल्याला वेढा घातला आणि किल्ला हातातून जाण्याची वेळ जवळ आल्याने शिवरायांना जयसिंगशी करार करणे भाग पडले. [८९]

पुरंदरचा तह

११ जून १६६५ रोजी शिवाजी महाराज आणि जयसिंग यांच्यात झालेल्या पुरंदरच्या तहात, शिवरायांनी २३ किल्ले सोडून देण्याचे कबूल केले, १२ स्वतःकडे ठेवले आणि मोगलांना ४,००,००० सोन्याचे हून इतकी भरपाई दिली. [६०] शिवरायांनी मुघल साम्राज्याचा जामीनदार बनण्यास आणि मुलगा संभाजी यांना ५,००० घोडेस्वारांसह दख्खनमध्ये मुघलांशी लढण्यासाठी मनसबदार म्हणून पाठवण्यास सहमती दर्शविली. [८९] [३९] [९०]

आग्रा प्रकरण

शिवाजीराजे औरंगजेबाच्या दरबारात

१६६६ मध्ये औरंगजेबाने शिवाजीराजांना त्यांचा नऊ वर्षांचा मुलगा संभाजीसह आग्रा येथे बोलावले (काही दस्तावेजांनुसार दिल्लीमध्ये बोलावले होते.) मुघल साम्राज्याच्या वायव्य सरहद्दीला मजबूत करण्यासाठी औरंगजेबाने राजांना कंदाहार येथे पाठवण्याची योजना आखली, जो आता अफगाणिस्तानमध्ये आहे. तथापि, दरबारात १२ मे १६६६ रोजी, शिवरायांना तुलनेने कनिष्ठ सरदारांच्या बरोबर उभे केले गेले. [९१] यापैकी काहींना त्यांनी युद्धात आधीच पराभूत केले होते. [९२] शिवाजी महाराज या अपमानामुळे दरबारातून निघून गेले. [९३] यामुळे त्यांना तातडीने नजरकैदेत ठेवण्यात आले. जयसिंगचा मुलगा रामसिंग याने शिवाजी आणि त्यांच्या मुलाच्या ताब्यात देण्याची हमी दिली. [९४]

शिवाजी महाराजांसाठी नजरकैदेत असलेली स्थिती धोक्याची होती, कारण शिवरायांना मारायचे की त्यांना कामावर ठेवायचे यावर औरंगजेबाच्या दरबारात वाद होता. जयसिंगने शिवाजीराजांना त्यांच्या वैयक्तिक सुरक्षेचे आश्वासन दिले होते. म्हणून त्याने औरंगजेबाच्या निर्णयावर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न केला. [९५] दरम्यान, शिवाजीराजांनी स्वतःला मुक्त करण्याची योजना आखली. त्यांनी आपल्या बहुतेक लोकांना घरी परत पाठवले आणि रामसिंगला त्याने सम्राटाकडे स्वतःच्या आणि मुलाच्या सुरक्षिततेसाठी दिलेली हमी मागे घेण्यास सांगितली आणि स्वतःला मुघल सैन्याच्या स्वाधीन केले. [९६] [९७] तेव्हा शिवाजीराजांनी आजारी असल्याचे भासवले आणि ब्राह्मण आणि गरिबांना प्रायश्चित्त म्हणून मिठाईने भरलेले मोठे पेटारे पाठवायला सुरुवात केली. [९८] [९९]

[१००] [१०१] सुरुवातीला पहारेकरी प्रत्येक पेटारा बारकाईने तपासून पहात. पण काही दिवसांनी यात ढिलाई होऊ लागली. नंतर त्यांनी तपासण्याचेदेखील सोडले. १७ ऑगस्ट १६६६ रोजी शिवाजी महाराज स्वतः एका मोठ्या पेटाऱ्यात बसले आणि संभाजीला दुसऱ्या टोपलीत बसवून निसटले आणि त्यांनी आग्रा सोडले. [१०२] [१०३] [१०४] [b]

कोणास संशय येऊ नये यास्तव शिवाजीराजांचा विश्वासू हिरोजी फर्जंद हा शिवरायांचे कपडे चढवून आणि त्यांची अंगठी दिसेल अशा पद्धतीने हात बाहेर काढून झोपल्याचे नाटक करीत होता. शिवराय दूरवर पोहोचल्याची खात्री आल्यावर तो देखील पहारेकऱ्यांना बगल देऊन निसटला. बराच वेळ आतमध्ये काही हालचाल नाही हे वाटून पहारेकरी आत गेले असता त्यांना तेथे कोणीही आढळले नाही तेव्हा त्यांना सत्य परिस्थिती समजली. तोपर्यंत शिवाजी निसटून २४ तास झाले होते. [१०६]

आग्रा येथून शिवाजीराजांनी वेषांतर केले आणि लगोलग स्वराज्याकडे न जाता मथुरेकडे गेले, तेथे संभाजीला त्यांनी वेगळ्या मार्गाने काही दुसऱ्या विश्वासू माणसांबरोबर पाठविले. एका संन्याशाच्या वेषात महाराष्ट्रात प्रवेश केला. त्यातदेखील त्यांना अनेक खबरदाऱ्या घ्याव्या लागल्या. ते स्वतः अतिशय लांबच्या आणि तिरकस, वाकड्या मार्गाने मजल-दरमजल करीत आले. उद्देश हाच होता की काही झाले तरी पुन्हा औरंगजेबाच्या हातात पडायचे नाही. [१०७]

यात आणखी एक गोष्ट उल्लेखनीय आहे. दिल्लीभेटीपूर्वी त्यांनी राज्यकारभारासाठी जे अष्टप्रधानमंडळ स्थापले होते, त्या मंडळाने राजांच्या अनुपस्थितीमध्ये देखील राज्याचा कारभार चोख चालविला होता. हे शिवाजीराजांचे आणि अष्टप्रधानमंडळाचे फार मोठे यश आहे.

मुघलांसोबत शांतता

शिवरायांच्या सुटकेनंतर मुघल सरदार जसवंत सिंग याने नवीन शांतता प्रस्तावासाठी शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब यांच्यात मध्यस्थ म्हणून काम केले. त्यानंतर मुघलांशी शत्रुत्व कमी झाले. [१०८] १६६६ ते १६६८ दरम्यान, औरंगजेबाने शिवरायांना राजा ही पदवी बहाल केली. तसेच संभाजीला पुन्हा एकदा ५,००० घोड्यांसह मुघल मनसबदार करण्यात आले. त्यावेळी शिवाजीराजांनी संभाजीला सेनापती प्रतापराव गुजर यांच्यासमवेत औरंगाबाद येथे मुघल सुभेदार मुअज्जम (पहिला बहादूरशाह) याच्याकडे सेवा करण्यासाठी पाठवले. संभाजीला बेरारमध्ये महसूल वसुलीसाठी प्रदेश देण्यात आला. [१०९]

औरंगजेबाने शिवाजीराजांना कमजोर होत चाललेल्या आदिलशाहीवर हल्ला करण्याची परवानगी दिली; कमकुवत झालेला सुलतान अली आदिल शाह दुसरा याने शांततेसाठी प्रस्ताव दिला आणि शिवाजी महाराजांना सरदेशमुखी आणि चौथीर्च अधिकार दिले. [११]

पुनर्विजय

शिवाजी महाराज आणि मुघल यांच्यातील शांतता १६७० पर्यंत टिकली. त्या वेळी औरंगजेबाला शिवाजीराजे आणि मुअज्जम यांच्यातील घनिष्ट संबंधांबद्दल संशय आला, जो त्याचे सिंहासन बळकावू शकेल असे त्याला वाटले. तो शिवाजीराजांकडून लाचही घेत असावा, असाही औरंगजेबाला संशय होता [११०] [१११] तसेच त्या वेळी, औरंगजेबाने अफगाणांशी लढाई केली. त्यासाठी त्याने दख्खनमधील आपले सैन्य मोठ्या प्रमाणात कमी केले; परिणामी बरखास्त झालेले बरेच सैनिक मराठ्यांच्या सेवेत त्वरित रुजू झाले. [१११] मुघलांनी काही वर्षांपूर्वी शिवाजी महाराजांना दिलेले पैसे वसूल करण्यासाठी बेरारची जहागीरही काढून घेतली. [८९] प्रत्युत्तर म्हणून शिवाजीराजांनी मुघलांविरुद्ध आक्रमण सुरू केले आणि चार महिन्यांच्या कालावधीत त्यांना शरण आलेल्या प्रदेशाचा एक मोठा भाग परत मिळवला. [८९]

१६७० मध्ये शिवाजी महाराजांनी दुसऱ्यांदा सुरत लूटले. यावेळी इंग्रज आणि डच कारखाने त्यांचा हल्ला परतवून लावू शकले, परंतु मक्केहून परत आलेल्या मावरा-उन-नाहर येथील मुस्लिम राजपुत्राचा माल लुटण्यासह त्यांनी शहरच उद्ध्वस्त केले. नव्याने झालेल्या हल्ल्यांमुळे संतप्त झालेल्या मुघलांनी मराठ्यांशी पुन्हा शत्रुत्व सुरू केले. मुघलांनी शिवाजीराजांना सुरतहून घरी परतल्यावर अडवण्यासाठी दाऊद खानच्या नेतृत्वाखाली सैन्य पाठवले; परंतु सध्याच्या नाशिकजवळील वणी-दिंडोरीच्या लढाईत त्यांचा पराभव झाला. [११२]

ऑक्टोबर १६७० मध्ये, शिवाजीराजांनी आपले सैन्य मुंबईत इंग्रजांना त्रास देण्यासाठी पाठवले. कारण इंग्रजांनी त्यांना युद्धसामग्री विकण्यास नकार दिला होता. त्यांच्या सैन्याने लाकूड तोडणाऱ्या इंग्रज लोकांना मुंबई सोडण्यापासून रोखले. सप्टेंबर १६७१ मध्ये, शिवाजीराजांनी दांडा-राजपुरी विरुद्धच्या लढाईसाठी पुन्हा एकदा साहित्य मागवण्यासाठी मुंबईत राजदूत पाठवले. या विजयामुळे मराठ्यांना किती फायदे होतील याची इंग्रजांना शंका होती, परंतु राजापूरचे कारखाने लुटल्याची भरपाई मिळण्याची एकही संधी ते गमावू इच्छित नव्हते. इंग्रजांनी लेफ्टनंट स्टीफन उस्टिकला शिवाजीशी बोलणी करण्यासाठी पाठवले, परंतु राजापूर नुकसानभरपाईच्या मुद्द्यावर वाटाघाटी अयशस्वी झाल्या. १६७४ मध्ये शस्त्रास्त्रांच्या मुद्द्यांवर काही करारांसह पुढील वर्षामध्ये अनेक राजदूतांची देवाणघेवाण झाली, परंतु शिवाजीराजांच्या मृत्यूपूर्वी राजापूरची नुकसानभरपाई कधीही भरली गेली नाही. १६८२ च्या अखेरीस तेथील कारखाना विसर्जित झाला. [११३]

उमराणी आणि नेसरीच्या लढाया

१६७४ मध्ये, मराठा सैन्याचे सरसेनापती प्रतापराव गुजर यांना विजापुरी सेनापती बहलोल खानच्या नेतृत्वाखालील सैन्याशी लढण्यासाठी पाठवण्यात आले. प्रतापरावांच्या सैन्याने एका मोक्याच्या तलावाला वेढा घालून विजापुरी सैन्याचा पाणीपुरवठा खंडित केला आणि लढाईत विरोधी सेनापतीचा पराभव करून त्याला पकडले, ज्यामुळे बहलोल खानला शांततेसाठी तह करण्यासाठी भाग पडले. शिवाजीराजांनी आधीच इशारे दिले असतानाही, प्रतापरावांनी बहलोल खानला सोडले. परंतु खानाने नव्याने आक्रमणाची तयारी सुरू केली. [११४]

शिवाजी महाराजांनी प्रतापरावांना एक नाराजी पत्र पाठवले आणि बहलोल खानला पुन्हा पकडले जाईपर्यंत त्यांनी भेटण्यासाठी नकार दिला. आपल्या राजांच्या फटकारामुळे अस्वस्थ झालेल्या प्रतापरावांनी बहलोल खानला शोधून काढले आणि आपले मुख्य सैन्य मागे सोडून फक्त सहा इतर घोडेस्वारांबरोबर मोहीम सुरू केली. परंतु प्रतापराव युद्धात मारले गेले; त्यांच्या मृत्यूची बातमी ऐकून शिवाजीराजांना फार दुःख झाले आणि त्यांनी आपला दुसरा मुलगा राजारामचा विवाह प्रतापरावांच्या मुलीशी लावला. प्रतापरावांच्या पश्चात हंबीरराव मोहिते हे नवीन *सरनीबत* (मराठा सैन्याचे सरसेनापती) म्हणून नियुक्त झाले. रायगड किल्ला हिरोजी इंदुलकर यांनी नवजात मराठा राज्याची राजधानी म्हणून नव्याने बांधला. ^[११५]

राज्याभिषेक

शिवाजी महाराजांचा राज्याभिषेक

शिवाजी महाराजांनी आपल्या अनेक मोहिमांद्वारे मोठ्या प्रमाणावर जमीन आणि संपत्ती मिळविली होती. परंतु औपचारिक पदवी नसल्यामुळे तांत्रिकदृष्ट्या ते मुघल जमीनदार किंवा विजापुरी जहागीरदाराचे पुत्र होते; ज्याला त्याच्या वास्तविक प्रदेशावर राज्य करण्यासाठी कोणताही कायदेशीर आधार नसतो. कोणत्याही राजासोबत समान दर्जाचा दावा ते करू शकत नव्हते. तसेच ज्या लोकांवर त्यांचे राज्य होते त्या लोकांकडून स्वामीनिष्ठेची वा भक्तीची खरीखुरी अपेक्षा राज्याभिषेकाशिवाय करणे चुकीचे होते. राज्याभिषेकाशिवाय त्यांच्या आज्ञांना किंवा आदेशांना अखिल रयत गांभीर्याने घेईलच असे नव्हते. राज्याभिषेक झालेला नसल्याने कोणत्याही तहावर स्वाक्षरी करणे, विधीवत मार्गाने एखाद्याला जमीन देणे व आपल्या राजकीय सत्तेच्या भविष्याची हमी देणे शक्य नव्हते आपल्या राजकीय निर्मितीला (स्वराज्याला) कायदेशीर मान्यता मिळवून देऊन तिचे अस्तित्त्व कायम राखण्यासाठी राज्याभिषेक आवश्यक होता.^[११६] इतर मराठा नेत्यांना, ज्यांच्याशी शिवाजी राजे हे तांत्रिकदृष्ट्या समान होते, त्यांच्या आव्हानांना देखील ही राजेशाही पदवी रोखू शकत होती. ^[८] याबरोबरच शिवराय हे हिंदू मराठ्यांना मुस्लिम शासित प्रदेशात एक सहकारी हिंदू सार्वभौम प्रदान करू शकत होते. ^[११८]

ऐतिहासिक कागदपत्रांवरून हेही स्पष्ट दिसते की सामाजिकदृष्ट्या भोसले घराण्याशी समान असलेल्या अनेक मराठा सरदारांमध्ये त्याकाळी मत्सराची भावना निर्माण झालेली होती. असे लोक स्वतःला शिवाजीराजांचे सेवक म्हणवून घेण्यास नकार देत होते व आपण आदिलशहाचे एकनिष्ठ सेवक आहोत असे म्हणत होते. त्यांच्या लेखी अजूनही शिवाजी भोसले हे बंडखोर आणि स्वामीद्रोही होते. त्यांचा दृष्टिकोन बदलण्यासाठीही राज्याभिषेक गरजेचा होता. औपचारिक राज्याभिषेकामुळे अशा मत्सरी सरदारांना शिवाजी भोसले हे आता छत्रपती आहेत आणि विजापूर व गोवळकोंड्याच्या शहांप्रमाणेच समान दर्जाचे राजे आहेत असा संदेश गेला असता.

प्रस्तावित राज्याभिषेकाची तयारी १६७३ मध्ये सुरू झाली. तथापि, काही वादग्रस्त समस्यांमुळे राज्याभिषेकाला जवळपास एक वर्ष उशीर झाला. ^[११९] शिवाजीराजांच्या दरबारातील ब्राह्मणांमध्ये वाद निर्माण झाला: त्यांनी शिवरायांना राजा म्हणून राज्याभिषेक करण्यास नकार दिला कारण हा दर्जा हिंदू समाजातील क्षत्रिय (योद्धा) वर्णासाठी राखीव होता. ^[१२०] शिवराय हे शेती करणाऱ्या गावांच्या प्रमुखांच्या वंशातून आले होते आणि त्यानुसार ब्राह्मणांनी त्यांना शूद्र (शेती करणारा) वर्णाचे म्हणून वर्गीकृत केले. ^[३९] ^[१२१] त्यांनी नमूद केले की शिवरायांनी पवित्र धाग्याचा समारंभ कधीच केला नव्हता आणि जो धागा क्षत्रिय घालतात, तो कधीच घातला नव्हता. ^[३९]

प्राचीन हिंदू शास्त्राप्रमाणे केवळ क्षत्रिय वर्णातील व्यक्तीसच राजा म्हणून अभिषिक्त केले जाऊ शकत होते आणि अशी व्यक्तीच हिंदू रयतेचा राजा असल्याचा दावा करू शकत होती.^[१२२] शिवाजी महाराजांचे भोसले कूळ हे क्षत्रिय म्हणून गणले जात नव्हते, तसेच ते ब्राह्मणही नव्हते. अर्थातच या शास्त्रांनुसार भोसले कूळ शूद्र होते आणि अशा कुळातील व्यक्तीस राजा होण्याचा अधिकार नव्हता.^[१२२] शिवाजी भोसले यांचा राज्याभिषेक अधिकृतपणे त्यांना 'क्षत्रिय' जाहीर करून झाला तरच भारताच्या सर्व भागातील ब्राह्मण उपस्थित राहून त्यांना आशीर्वाद देतील अशी परिस्थिती निर्माण झाली.^[१२३]

शूद्रकुलोत्पन्न म्हणून राज्याभिषेकासाठी आक्षेप घेणाऱ्यांची तोंडे बंद करू शकेल अशा पंडिताची म्हणूनच त्यावेळी स्वराज्यास गरज होती. विश्वेश्वर नामक पंडिताच्या रूपात ही गरज पूर्ण झाली. या पंडिताचे टोपणनाव 'गंगाभट्ट' असे होते^[१२३] आणि ते तत्कालीन ब्रह्मदेव वा व्यास म्हणून काशीक्षेत्री प्रसिद्ध होते.^[१२३] त्यांनी सांगितले की त्यांना शिवाजीराजे हे सिसोदियांचे वंशज असल्याचे सिद्ध करणारी वंशावली सापडली आहे आणि अशा प्रकारे खरोखरच ते एक क्षत्रिय आहेत, परंतु त्यांच्या पदासाठी योग्य समारंभांची गरज होती. ^[१२४] हा दर्जा लागू करण्यासाठी, शिवाजी महाराजांचा एक पवित्र धागा समारंभ करण्यात आला आणि क्षत्रियाकडून अपेक्षित वैदिक विधींनुसार त्यांच्या जोडीदाराशी पुनर्विवाह केला गेला. ^[१२५] ^[१२६]

सुरुवातीस काही आढेवेढे घेतल्यानंतर पंडित गंगाभट्ट शिवाजी भोसले यांना क्षत्रिय मानण्यास तयार झाले. उदयपूरच्या क्षत्रिय घराण्याशी भोसले कुळाचा संबंध होता हे सिद्ध करण्यात बाळाजी आवजी आणि अन्य काही साथीदारांचा पुढाकार होता. अशा भक्कम पुराव्यांनंतर गंगाभट्ट महाराष्ट्रात येऊन शिवाजी भोसले यांच्या राज्याभिषेकाचे प्रमुख पुरोहित म्हणून जबाबदारी स्वीकारण्यास तयार झाले. अर्थात त्यासाठी त्यांनी मोठी दक्षिणाही घेतली. शिवराय आणि त्यांच्या साथीदारांनी सातान्यापासून अनेक मैल चालत जाऊन गंगाभट्ट यांचे जंगी स्वागत केले.^[१२७]

२८ मे रोजी, शिवरायांनी आपल्या पूर्वजांच्या आणि स्वतःच्या क्षत्रिय संस्कारांचे इतके दिवस पालन न झाल्यामुळे तपश्चर्या केली. मग त्यांना गंगा भट्ट यांनी पवित्र धाग्याने गुंतवले. ^[१९] इतर ब्राह्मणांच्या आग्रहास्तव, गंगा भट्ट यांनी वैदिक मंत्र सोडला आणि शिवाजीराजांना ब्राह्मणांच्या बरोबरीने ठेवण्याऐवजी दोनदा जन्मलेल्या जीवनाच्या सुधारित स्वरूपात दीक्षा दिली. दुसऱ्या दिवशी, शिवरायांनी स्वतःच्या हयातीत जाणूनबुजून किंवा अपघाताने केलेल्या पापांचे प्रायश्चित केले. ^[१९] सोने, चांदी आणि तलम तागाचे कापड, कापूर, मीठ, साखर इत्यादी सात धातूंसह त्यांचे स्वतंत्रपणे वजन केले गेले. या सर्व धातू व वस्तूंसह एक लाख हूण ब्राह्मणांमध्ये वाटण्यात आले. पण यातूनही ब्राह्मणांचा लोभ भागला नाही. दोन विद्वान ब्राह्मणांनी निदर्शनास आणून दिले की, शिवाजीराजांनी छापे टाकताना, ब्राह्मण, गायी, स्त्रिया आणि मुले यांचा मृत्यू झाला, तसेच शहरे जाळली होती आणि त्यांना या पापातून ८,००० रुपये किंमत देऊन शुद्ध केले जाऊ शकते आणि शिवाजी महाराजांनी ही रक्कम दिली. ^[१२८] संमेलनाचे भोजन, सामान्य भिक्षा, सिंहासन आणि दागिने यासाठी केलेला एकूण खर्च १.५ दशलक्ष रुपयांपर्यंत पोहोचला. ^[१२९]

६ जून १६७४ रोजी रायगड किल्ल्यावर एका भव्य समारंभात शिवाजी महाराजांचा मराठा साम्राज्याचे (*हिंदवी स्वराज्याचे*) राजे म्हणून राज्याभिषेक झाला. ^[१३०] ^[१३१] हिंदू कॅलेंडरमध्ये तो दिवस १५९६ मध्ये ज्येष्ठ महिन्याच्या पहिल्या पंधरवड्याच्या १३ व्या दिवशी (*त्रयोदशी*) होता. ^[१३३] गंगा भट्ट यांनी यमुना, सिंधू, गंगा, गोदावरी, नर्मदा, कृष्णा आणि कावेरी या सात पवित्र नद्यांच्या पाण्याने भरलेल्या सोन्याच्या पात्रातून शिवाजीराजांच्या डोक्यावर पाणी ओतले आणि वैदिक राज्याभिषेक मंत्रांचा उच्चार केला. प्रसवल्यानंतर शिवाजीराजांनी आई जिजाबाईंना नतमस्तक करून त्यांच्या चरणांना स्पर्श केला. सोहळ्यासाठी रायगडावर जवळपास पन्नास हजार लोक जमले होते. ^[१९] ^[१३३] शिवाजी महाराजांना *शककर्ता* ("युगाचा संस्थापक") ^[७०] आणि *छत्रपती* ("सार्वभौम") असे नाव देण्यात आले. त्यांनी *हैदव धर्माद्वारक* (हिंदू धर्माचे रक्षक) ही पदवी देखील घेतली.

राज्याभिषेकाच्या दिवसापासून शिवाजीराजांनी शिवराज्याभिषेक शक सुरू केला आणि शिवराई हे चलन जारी केले. या शिवाय नवी कालगणना सुरू होऊन नवा शक सुरू झाला, फारसी-संस्कृत शब्दकोश बनवला गेला. यामध्ये फारसीच्या जागी संस्कृत शब्द वापरणे यासाठी हुकुम जारी केले. तसेच पंचांगशुद्धी करण्याची सक्ती केली. यासाठी कृष्ण दैवज्ञ नामक ज्योतिषी आणवला. या ज्योतिष्याने ग्रंथ लेखन करावे आणि संबंधितांना रित घालून द्यावी असा आदेश दिला. तसेच त्याज कसडून 'करणकोस्तुभ' नामक ग्रंथही लिहवून घेतला.

दुसरा राज्याभिषेक

१८ जून १६७४ रोजी शिवाजी महाराजांची आई जिजाबाई यांचे निधन झाले. मराठ्यांनी निश्चल पुरी गोस्वामी या तांत्रिक पुजारीला बोलावले, ज्याने घोषित केले की मूळ राज्याभिषेक अशुभ तात्कांखाली झाला होता आणि दुसरा राज्याभिषेक आवश्यक आहे. 24 सप्टेंबर 1674 रोजी झालेल्या या दुसऱ्या राज्याभिषेकाचा दुहेरी उपयोग झाला; ज्यांचा अजूनही असा विश्वास होता की शिवाजीराजे त्यांच्या पहिल्या राज्याभिषेकाच्या वैदिक विधींसाठी पात्र नव्हते, म्हणून त्यांनी कमी-प्रतिस्पर्धी अतिरिक्त सोहळा पार पाडून राज्याभिषेक केला. ^[१३४] ^[१३५] ^[१३६]

गंगाभट्टाने केलेल्या अभिषेकानंतर शिवाजी महाराजांनी दुसरा राज्याभिषेक पुराणोक्त किंवा तांत्रिक पद्धतीने अश्विन शुद्ध पंचमी (२४ सप्टेंबर १६७४) रोजी करून घेतला अशी माहिती ‘शिवराज्याभिषेक कल्पतरू’ नावाच्या समकालीन संस्कृत ग्रंथांमध्ये मिळते.^[१३७] अनिरुद्ध सरस्वती या कवीने हा ग्रंथ लिहिलेला असून त्यामध्ये निश्चलपुरी गोसावी आणि गोविंद या दोन व्यक्तींचा संवाद काव्यरूपात दिलेला आहे. त्यात असे म्हणले आहे की “गंगाभट्टाने केलेल्या अभिषेकामध्ये अनेक चुका झाल्या आणि त्याचे विपरीत परिणाम महाराजांना भोगावे लागत आहेत.”^[१३८] त्यामध्ये सेनापती प्रतापराव गुजर यांचा मृत्यू, प्रतापगडावर वीज पडणे, महाराजांची पत्नी काशीबाई यांचा मृत्यू, तसेच राज्याभिषेकानंतर केवळ बारा दिवसांनी राजमाता जिजाबाई यांचा मृत्यू इत्यादी घटनांचा उल्लेख आहे. यावरून असा निष्कर्ष काढता

येतो की वैदिक पद्धतीच्या राज्याभिषेकाविषयी काही समज-गैरसमज तत्कालीन पुरोहितांमध्ये असावेत. विशेषतः तंत्रमार्गाचा पुरस्कार करणारे पुरोहित वैदिक विधीपेक्षा तांत्रिक विधींना श्रेष्ठ मानत असावेत आणि म्हणून तंत्रमार्गाचा पुरस्कार करणाऱ्या पुरोहितांनी पौराणिक किंवा तांत्रिक अभिषेक करून घेण्याविषयी शिवाजी महाराजांना आग्रह केला असावा.^[१३८] कारण काहीही असो २४ सप्टेंबर १६७४ रोजी शिवाजी महाराजांचा दुसरा राज्याभिषेक तांत्रिक पद्धतीने झाला. राज्याभिषेकाचा हा समारंभ अतिशय साध्या पद्धतीने पार पडला. तत्कालीन पाश्चात्य वखारवाल्यांनी किंवा फारशी तवारिखकारांनी या दुसऱ्या राज्याभिषेकाच्या उल्लेख केलेला आढळत नाही.^[१३९]

दक्षिण दिग्विजय

१६७४ च्या सुरुवातीस, मराठ्यांनी आक्रमक मोहीम हाती घेतली. ऑक्टोबरमध्ये खान्देशामध्ये छापे टाकले. तसेच विजापुरी फोंडा (एप्रिल १६७५), कारवार (मध्यवर्षी), आणि कोल्हापूर (जुलै) ताब्यात घेतला. ^[१९] नोव्हेंबरमध्ये, मराठा नौदलाने जंजिरा येथील सिद्दींशी झडप घातली, परंतु त्यांना तिथे अपयश आले.^[१४०] आजारातून बरे झाल्यावर आणि दख्खनी आणि अफगाण यांच्यात **विजापूर** येथे सुरू झालेल्या गृहयुद्धाचा फायदा घेऊन शिवाजीराजांनी एप्रिल १६७६ मध्ये अथणीवर स्वारी केली. ^[१४१]

आपल्या मोहिमेच्या धावपळीत शिवाजीराजांनी दख्खनी देशभक्तीच्या भावनेला आवाहन केले, की दक्षिण भारत ही एक मातृभूमी आहे जी बाहेरील लोकांपासून संरक्षित केली पाहिजे.^[१४२] ^[१४३] त्यांचे आवाहन काहीसे यशस्वी झाले आणि १६७७ मध्ये शिवाजीराजांनी एका महिन्यासाठी हैदराबादला भेट दिली आणि **गोवळकोंडा सल्तनत**च्या **कुतुबशहाशी** करार केला. यामध्ये **विजापूर**शी आपली युती नाकारण्याचे आणि मुघलांना एकत्रितपणे विरोध करण्यास **कुतुबशहाने** सहमती दर्शविली.

१६७७ मध्ये, शिवाजीराजांनी ३०,००० घोडदळ आणि ४०,००० पायदळासह आणि गोवळकोंडा तोफखाना आणि निधीच्या मदतीने **कर्नाटक**वर आक्रमण केले. ^[६०] दक्षिणेकडे जाताना शिवरायांनी **वेल्लोर** आणि **गिंजीचे** किल्ले ताब्यात घेतले; ^[१४४] यापैकी नंतरचा किल्ला त्यांचे पुत्र **राजाराम प्रथम** यांच्या कारकिर्दीत मराठ्यांची **राजधानी** बनला.^[६०]

शहाजीनंतर तंजावर येथे राज्य करणाऱ्या त्यांची दुसरी पत्नी तुकाबाई (पूर्वाश्रमीच्या मोहिते) आणि शहाजीराजांचा मुलगा आणि शिवाजीराजांचा सावत्र भाऊ व्यंकोजी (एकोजी पहिला) याच्याशी समेट करण्याचा शिवरायांचा हेतू होता. सुरुवातीला आश्वासक असणाऱ्या वाटाघाटी नंतर अयशस्वी ठरल्या, म्हणून **रायगडावर** परतताना, शिवाजीराजांनी २६ नोव्हेंबर १६७७ रोजी आपल्या सावत्र भावाच्या सैन्याचा पराभव केला आणि **म्हैसूर पठारावरील** बहुतेक संपत्ती ताब्यात घेतली.

व्यंकोजीची पत्नी दीपाबाई, जिचा शिवराय मनापासून आदर करत होते, तिने शिवरायांशी नवीन वाटाघाटी केल्या आणि आपल्या पतीला मुस्लिम सल्लागारांपासून दूर राहण्यास पटवून दिले. सरतेशेवटी, शिवाजीराजांनी दीपाबाई आणि त्यांच्या स्त्री वंशजांना त्यांनी ताब्यात घेतलेली अनेक संपत्ती स्वाधीन करण्यास संमती दिली. तसेच वेंकोजीनेही प्रांतांचे योग्य प्रशासन आणि **शहाजीराजे भोसले** यांच्या **समाधीच्या** देखभालीसाठी अनेक अटी मान्य केल्या.^[७०] ^[१४५]

मृत्यू आणि उत्तराधिकार

शिवाजीराजांच्या वारसदाराचा प्रश्न गुंतागुंतीचा होता. 1678 मध्ये शिवरायांनी संभाजीराजांना पन्हाळा येथे बंदिस्त केले. त्यानंतर संभाजीराजे आपल्या पत्नीसह एक वर्षासाठी मुघलांकडे गेले. पुढे ते पश्चात्ताप न करता घरी परतले आणि पुन्हा पन्हाळ्याला बंदिस्त झाले. ^[१४६]

हनुमान जयंतीच्या पूर्वसंध्येला ३-५ एप्रिल १६८० रोजी वयाच्या ५० व्या वर्षी, ^[१४७] शिवाजी महाराजांचा मृत्यू झाला. त्यांच्या मृत्यूचे कारण वादग्रस्त आहे. ब्रिटिश नोंदी सांगतात की १२ दिवस आजारी राहिल्याने त्यांचा मृत्यू झाला. ^[८] पोर्तुगीज भाषेतील बिब्लिओटेका नॅसिओनल डी लिस्बोआ या समकालीन दस्ताऐवजात मृत्यूचे कारण अँथ्रॅक्स आहे. ^[१४९] ^[१५०] तथापि, शिवाजीराजांच्या चरित्रातील सभासद बखरचे लेखक कृष्णाजी अनंत सभासद यांनी मृत्यूचे कारण ताप असल्याचे नमूद केले आहे. ^[१५१] ^[१५०] शिवाजीराजांच्या हयात असलेल्या पत्नींपैकी निपुत्रिक आणि सर्वात कमी वयाच्या असलेल्या पुतळाबाई या त्यांच्या अंत्यसंस्कारात उडी घेऊन *सती* गेल्या. दुसऱ्या हयात असलेल्या जोडीदार, सकवारबाई यांना एक तरुण मुलगी असल्यामुळे सती जाण्याची परवानगी दिली गेली नाही. ^[८]

शिवाजीराजांच्या मृत्यूनंतर, सोयराबाईंनी विविध मंत्र्यांसोबत त्यांचा सावत्र मुलगा संभाजीऐवजी आपला मुलगा राजारामचा राज्याभिषेक करण्याची योजना आखली. 21 एप्रिल 1680 रोजी दहा वर्षांच्या राजारामला गादीवर बसवण्यात आले. तथापि, सेनापतीला मारून संभाजीराजांनी १८ जून रोजी **रायगडा**वर ताबा मिळवला आणि 20 जुलै रोजी औपचारिकपणे ते **सिंहासनावर** आरूढ झाले. ^[८४] **राजाराम**, त्यांची पत्नी **जानकीबाई** आणि आई **सोयराबाई** यांना तुरुंगात टाकण्यात आले. ^[१५२]

राज्यकारभार

अष्टप्रधान मंडळ

शिवाजी महाराजांनी राज्यकारभारासाठी आठ मंत्री असलेले अष्टप्रधान मंडळाची नेमणूक केली होती. हे मंत्री राजांना राज्यकारभारविषयक कामाविषयी सल्ले देत असे.^[१५३]^[१५४]

मराठी आणि संस्कृत भाषा प्रोत्साहन व विकास

शिवरायांच्या काळात राज्यकारभारात पारशी भाषेचा मोठ्या प्रमाणात वापर होत असे. पण शिवरायांनी यात महत्त्वाचे बदल केले. शिवरायांनी आपल्या अधिकाऱ्यांची एक समिती नेमली. या समितीकडे पारशी व अरेबिक शब्दांऐवजी वापरता येण्यासारखे संस्कृत शब्द सुचवण्याची जबाबदारी देण्यात आली होती. या समितीने १६७७ मध्ये 'राज्यव्यवहारकोष' नावाचा शब्दकोश सादर केला. शिवरायांची राजमुद्रादेखील संस्कृतमधेच होती. ^[१५५]

धर्मविषयक धोरण

शिवाजी महाराजांनी धर्मनिरपेक्ष व सहिष्णु वृत्तीने राज्यकारभार चालवला. विविध धर्मांतील समन्वयावर त्यांचा विश्वास होता. जेव्हा औरंगझेबाने जिझिया कर आकारण्यास सुरुवात केली तेव्हा शिवरायांनी एका पत्राद्वारे जिझिया कर रद्द करण्याची मागणी करत औरंगझेबला त्यांनी अकबराप्रमाणे हिंदू धर्मातील श्रद्धा आणि क्षेत्रांबद्दल आदराने वागण्याचा सल्ला दिला. त्यांच्या सैन्यात सुरुवातीपासून मुस्लिम लोकांचा समावेश होता. १६५६ मध्ये पठाणांची पहिली तुकडी बनवण्यात आली. दर्या सारंग, शिवरायांच्या नौदलाचा प्रमुख एक मुस्लिम होता^[८६]. संत रामदासांना शिवरायांचे गुरू मानण्यात येत होते, पण अलीकडील संशोधनावरून स्पष्ट झाले आहे की संत रामदास शिवरायांना कारकिर्दीच्या उत्तरार्धात भेटले. ^[१५६]

सन १६८० मधील मराठा साम्राज्य

राजमुद्रा

राजमुद्राछत्रपती शिवाजीराजे जेव्हा पुण्याचा कारभार पाहू लागले, तेव्हा त्यांनी स्वतःची स्वतंत्र राजमुद्रा तयार केली. शहाजीराजे व जिजाबाई यांची मुद्रा पारशी भाषेत होती, पण शिवाजी महाराजांनी राजमुद्रेसाठी संस्कृत भाषेचा वापर केला.^[१५७] या राजमुद्रेवरील मजकूर खालीलप्रमाणे

"प्रतिपच्चंद्रलेखेव वर्धेष्णुर्विश्ववदिता शहसुनो: शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते".^[१५८] ज्याप्रमाणे प्रतिपदेचा चंद्र वाढत जातो आणि सान्या विश्वात वंदनीय होतो, तशीच शहाजींचा पुत्र शिवाजींची ही मुद्रा व तिचा लौकिक वाढत जाईल असा याचा अर्थ होतो."^[१५९]

शिवाजी महाराजांचे युद्धतंत्र

शिवाजी महाराजांकडे इतर साम्राज्यांच्या तुलनेत छोटी पण सुसज्ज आणि शिस्तबद्ध अशी फौज होती. या फौजेमध्ये मुख्यत्वे मराठा आणि कुणबी जातीचे मावळे समाविष्ट होते.^[१६०] शिवाजी महाराज जाणून होते की मुघलांच्या प्रचंड तसेच दारुगोळा व तोफखान्यांनी सज्ज असलेल्या फौजेला पारंपारिक युद्धपद्धतीने हरवणे कठीण होते. त्यामुळे महाराजांनी आपली स्वतःची अशी युद्धनीती विकसित केली, जिला ' गनिमी कावा' म्हणून ओळखले जाते.^[१६१] आजूबाजूच्या भौगोलिक प्रदेशाचे आणि येथील दऱ्याखोऱ्यांचे सखोल ज्ञान, वेगवान फौज आणि शत्रूला अनपेक्षित हल्ले अशा पद्धतीचा वापर शिवरायांनी केला. ही युद्धनीती अतिशय यशस्वी ठरली. मुघलांच्या मोठमोठ्या फौजा शिवरायांच्या छोटेखानी फौजांसमोर निष्प्रभ ठरल्या.^[१६३]

शिवाजी महाराजांनंतर मराठा साम्राज्याचा विस्तार

शिवाजी महाराजांनंतर मुघलांसोबत मराठ्यांच्या लढाया होत राहिल्या. त्यांच्या मृत्यूनंतर, १६८१ मध्ये, औरंगजेबाने मराठ्यांच्या ताब्यातील प्रदेश, विजापूरस्थित आदिलशाही आणि गोवळकोंडाची कुतुबशाही ताब्यात घेण्यासाठी दक्षिणेत आक्रमण सुरू केले. या दोन्ही सल्तनतांचा नायनाट करण्यात तो यशस्वी झाला पण दख्खनमध्ये २७ वर्षे घालवूनदेखील तो मराठ्यांना वश करू शकला नाही. या काळात १६८९ मध्ये संभाजीराजांना मुघलांनी पकडले आणि छळ करून त्यांना फाशी दिली. मराठ्यांनी नंतर संभाजीराजांचे उत्तराधिकारी राजाराम आणि नंतर राजाराम महाराजांच्या विधवा ताराबाई यांच्या नेतृत्वाखाली जोरदार प्रतिकार केला. लढायांमुळे मुघल आणि मराठे यांच्यात प्रदेश वारंवार बदलले गेले.पुढे १७०७ मध्ये मुघलांचा पराभव होऊन हा संघर्ष संपला.^[१६३]

शाहू महाराज, जे शिवाजी महाराजांचे नातू आणि संभाजीराजांचे पुत्र होते, त्यांना औरंगजेबाने २७ वर्षांच्या संघर्षात कैदेत ठेवले होते. संभाजीराजांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या वारसांनी शाहूराजेंची सुटका केली. आपल्या काकू ताराबाई यांच्यासोबत वारसाहक्कासाठी अल्पशा सत्ता संघर्षानंतर, शाहूराजांनी १७०७ ते १७४९ पर्यंत मराठा साम्राज्यावर राज्य केले. त्यांच्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीच्या काळात त्यांनी बाळाजी विश्वनाथ आणि नंतर त्यांच्या वंशजांना मराठा साम्राज्याचे पेशवे (पंतप्रधान) म्हणून नियुक्त केले. बाळाजींचा मुलगा, पेशवे बाजीराव पहिले आणि नातू, पेशवे बाळाजी बाजीराव यांच्या नेतृत्वाखाली मराठा साम्राज्याचा मोठ्या प्रमाणात विस्तार झाला. यशाच्या शिखरावर असताना मराठा साम्राज्य दक्षिणेला तामिळनाडू ^[१६४] पासून उत्तरेला पेशावर (आजचे खैबर पख्तूनख्वा) आणि पूर्वेला बंगालपर्यंत पसरले होते. १७६१ मध्ये, मराठ्यांच्या सैन्याने पानिपतची तिसरी लढाई अफगाण दुर्राणी साम्राज्याच्या अहमद शाह अब्दालीशी गमावली, ज्यामुळे वायव्य भारतात त्यांचा साम्राज्य विस्तार थांबला. पानिपतनंतर दहा वर्षांनी, माधवराव पेशव्यांच्या राजवटीत मराठ्यांनी उत्तर भारतात पुन्हा प्रभाव मिळवला .^[१६५]

मोठ्या साम्राज्याचे प्रभावीपणे व्यवस्थापन करण्याच्या प्रयत्नात, शाहूराजे आणि पेशव्यांनी सर्वात बलाढ्य शूरवीरांना अर्ध-स्वायत्तता दिली आणि मराठा संघाची निर्मिती केली. ^[१६६] ते बडोद्याचे गायकवाड, इंदूर आणि माळव्याचे होळकर, ग्वाल्हेरचे सिंधिया आणि नागपूरचे भोंसले म्हणून ओळखले जाऊ लागले. १७७५ मध्ये, ईस्ट इंडिया कंपनीने पुण्यातील उत्तराधिकारी संघर्षात हस्तक्षेप केला, ज्याचा परिणाम म्हणजे पहिले इंग्रज-मराठा युद्ध होते. दुसऱ्या आणि तिसऱ्या अँग्लो-मराठा युद्धात (१८०५-१८१८) इंग्रजांकडून मराठ्यांचा पराभव होईपर्यंत मराठे भारतातील प्रख्यात सत्ता राहिले. पण या युद्धांनंतर कंपनीला भारतातील बहुतेक भागांत प्रबळ सत्ता मिळाली.^[१६७]^[१६८]

जयंती

इतिहास

भारतात इंग्रज येण्यापूर्वी तिथीनुसार व्यवहार होत असत. इंग्रजी राज्य आल्यावर ग्रेगरीय दिनदर्शिकेनुसार व्यवहार होऊ लागले.

ग्रेगरीय दिनदर्शिका भारतात लागू झाल्यावर ज्यांचा जन्म झाला त्यांची जयंती तारखेने करतात. महात्मा फुले, महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, लोकमान्य टिळक या सर्व महापुरुषांचा जन्म भारतात ग्रेगरीय दिनदर्शिका लागू झाल्यावर झाला होता. त्यामुळे त्यांची जयंती तारखेने केली जाते.

तुकाराम, बसवेश्वर, छ. शिवाजी महाराज, गौतम बुद्ध या सान्यांचा जन्म भारतात ग्रेगोरीय दिनदर्शिका लागू करण्यापूर्वी झालेला आहे. त्यांच्या काळात सारे व्यवहार तिथीने करत असत. त्यांचे जन्मदिवस तिथीने साजरे होतात.

आज ज्या ग्रेगोरीय दिनदर्शिकेनुसार शिवाजी महाराजांच्या जन्माची तारीख १९ फेब्रुवारी अशी निश्चित केली आहे, ते कॅलेंडर शिवाजी महाराजांच्या वेळेला युरोपातसुद्धा प्रचलित नव्हते. इंग्रजांनी ग्रेगोरियन कॅलेंडर १७५२ साली स्वीकारले, तोपर्यंत त्यांच्या साम्राज्यात ज्युलियन दिनदर्शिका अधिकृत होती. ज्युलियन दिनदर्शिकेतील कालगणना व ग्रेगोरीय दिनदर्शिकेतील कालगणना यांच्यात १७०० सालपर्यंत १० दिवसांचा तर १७०० सालापासून पुढे ११ दिवसांचा फरक येतो. (ज्युलियन दिनदर्शिका पुढे गेली होती.) त्यामुळे ज्युलियन दिनदर्शिकेनुसार निर्धारित १९ फेब्रुवारी ही तारीख १० - ११ दिवसांनी चुकते. (४ ऑक्टोबर १५८२ ज्युलियन या तारखेनंतरचा पुढचा दिवस ग्रेगोरियन १५ ऑक्टोबर १५८२ येतो.). अनेक ठिकाणी शिवाजी महाराजांच्या जन्मावेळी जी कालगणना प्रचलित होती त्यानुसार छत्रपती शिवाजी महाराज जयंती तिथीनुसार साजरी केली जाते. सरकारी जयंती तारखेनुसार असते.

छ. शिवाजी महाराजांचा जन्म १६२७ साली झाला अशी जेव्हा मान्यता होती तेव्हा जयंतीची तिथी वैशाख शुद्ध तृतीया येत असे. जेव्हा जन्मसाल १६३० नक्की झाले तेव्हा तिथी फाल्गुन वद्य तृतीया येऊ लागली. शिवाजी महाराजांच्या जन्मावेळी जर ग्रेगोरीय दिनदर्शिका प्रचलित असती तर १६३० सालची फाल्गुन वद्य तृतीया १९ फेब्रुवारीला आली असती. म्हणून, २००१ सालापासून १९ फेब्रुवारी ह्या तारखेला सरकारी शिवजयंती साजरी होते.

शिवरायांची राजमुद्रा

१७५८ मध्ये यशाच्या सर्वोच्च शिखरावर असताना

मराठा साम्राज्य

छत्रपती शिवाजी राजांचे कुटुंब

पत्नी

[१६९]

1. काशीबाई जाधव
2. गुणवंतीबाई इंगळे
3. पुतळाबाई पालकर
4. लक्ष्मीबाई विचारे
5. सईबाई निंबाळकर
6. सकवारबाई गायकवाड
7. सगुणाबाई शिंदे
8. सोयराबाई मोहिते

वंशज

मुलगे

[१७०]

1. छत्रपती संभाजी भोसले
2. छत्रपती राजारामराजे भोसले

मुली

[१७१]

1. अंबिकाबाई महाडीक
2. कमळाबाई पालकर (सकवारबाईची कन्या)
3. दीपाबाई (सोयराबाईची कन्या)
4. राजकुंवरबाई शिर्के (सगुणाबाईची मुलगी, गणोजी शिर्के यांची पत्नी)
5. राणूबाई जाधव
6. सखुबाई निंबाळकर (सईबाईची मुलगी)

सुना/नातसुना

1. अंबिकाबाई (सती गेल्या)
2. जानकीबाई(छत्रपती राजाराम महाराजांच्या प्रथम पत्नी)
3. राजारामांच्या पत्नी ताराबाई (माहेरच्या मोहिते)^[१७२]
4. संभाजी महाराजांच्या पत्नी येसूबाई
5. राजसबाई (राजाराम महाराजांच्या पत्नी)
6. सगुणाबाई (संभाजीपुत्र शाहूची पत्नी)
7. सकवारबाई (शाहूपत्नी)
8. सावित्रीबाई (शाहूपत्नी)
9. अंबिकाबाई (शाहूपत्नी)

नातवंडे

1. संभाजी महाराजांचा मुलगा - शाहू
2. ताराबाई-राजाराम महाराज यांची मुले - दुसरा शिवाजी
3. राजसबाईची मुले - दुसरा संभाजी

पतवंडे

1. ताराबाईचा नातू रामराजा, याला शाहूंनी दत्तक घेतले, म्हणजे ते स्वतःचेच काका झाले.
2. दुसऱ्या संभाजींचा मुलगा - द्वितीय शिवाजी (खरेतर ३रे शिवाजी) (कोल्हापूर)

सण

शिवाजी महाराजांच्या जयंतीला महाराष्ट्रात शिवजयंती म्हणतात. शिवाजी महाराजांच्या जन्मदिनाकाबद्दल वाद असल्याने शिवजयंती महाराष्ट्रात वर्षभरात किमान दोनदा साजरी होते. त्या दिवशी दिवसभर ढोल-ताशे वाजवीत मिरवणुका निघतात आणि शिवाजी महाराजांच्या पुतळ्यांना हार घालण्याचा कार्यक्रम होतो. मुंबईसारख्या शहरात शिवजयंतीच्या मिरवणुकीत १०० च्या वर मालमोटारी व त्यांवर देखावे असतात.

भिवंडी आणि मालेगाव येथे या दिवशी अनेकदा दंगली झाल्या. इ.स. १९७० साली भिवंडीत शिवजयंतीची मिरवणूक मशिदीसमोर फार काळ रेंगाळल्यामुळे तुफान दंगल झाली. त्यामुळे भिवंडीत शिवजयंतीची मिरवणूक काढायला १४ वर्षांची बंदी घातली गेली. इ.स. १९८४ साली परवानगी मिळाली आणि त्यावर्षी झालेल्या भीषण दंगलीत अनेक वाहने जळून खाक झाली. त्यामुळे आता मिरवणुकीत सामील होण्यास वाहने मिळत नाहीत. प्रत्येक शिवजयंतीच्या एक आठवडा आधी भिवंडीतले झोपडपट्टीवासी आपले चंबूगबाळे आवरून झोपडी सोडून परगावी जातात.

चित्रपट

छत्रपती शिवाजी महाराजांविषयी अनेक चित्रपट, दूरचित्रवाणी मालिका निघाल्या आहेत. भालजी पेंढारकरांनी छ. शिवाजी महाराजांच्या मावळ्यांबद्दल काही चित्रपट काढलेले आहेत. त्यांतल्या काही चित्रपटांची नावे पुढे दिली आहेत :

- गनिमी कावा
- छत्रपती शिवाजी
- तान्हाजी द अनसंग हीरो
- नेताजी पालकर
- फत्तेशिकस्त
- बहिर्जी नाईक
- बाळ शिवाजी
- भारत की खोज (हिंदी)
- मराठी तितुका मेळवावा
- मी शिवाजीराजे भोसले बोलतोय
- राजमाता जिजाऊ (दूरचित्रवाणी मालिका)
- राजा शिवछत्रपती (दूरचित्रवाणी मालिका)
- वीर शिवाजी (हिंदी वेब मालिका)
- शेर शिवराज है
- सरसेनापती हंबीरराव
- जय शिवाजी जय भवानी (दूरचित्रवाणी मालिका)(जीवनातील प्रसंग व भाषाशुद्धी मोहीम)
- छ. शिवाजी महाराजांवरील चित्रपट व इतर कलाकृतींसाठीचा विस्तृत लेख: छत्रपती शिवाजींविषयी साहित्य व कलाकृतीं

हे सुद्धा पहा

- बाबासाहेब आंबेडकर
- महात्मा गांधी
- शिवाजी महाराज यांच्याबद्दल व्यक्त झालेली मते
- छत्रपती शिवाजींविषयी साहित्य व कलाकृतीं

संदर्भ

1. Saran, Renu (2018-04-28). *Shree Chhatrapati Shivajee Maharaj: श्री छत्रपती शिवाजी महाराज* (<https://books.google.com/books?id=w81YDwAAQBAJ&newbks=0&printsec=frontcover&dq=%E0%A4%B6%E0%A4%BF%E0%A4%B5%E0%A4%BE%E0%A4%9C%E0%A5%80+%E0%A4%AE%E0%A4%B9%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A4%BE%E0%A4%9C&hl=en>). Diamond Pocket Books Pvt Ltd. ISBN 978-93-5278-971-9.

2. Pradhan, Gautam (2019-12-13). *Lord of Royal Umbrella - Shivaji Trilogy Book II* (<https://books.google.com/books?id=XpzDDwAAQBAJ&newbks=0&printsec=frontcover&dq=shivaji+rajyabhishek&hl=en>) (इंग्रजी भाषेत). One Point Six Technology Pvt Ltd. ISBN 978-93-88942-77-5.

3. Savarkar, Vinayak Damodar (2021-01-19). *Hindu-Padpadshahi (Prabhat Prakashan)* (<https://books.google.com/books?id=HgEoEAAAQBAJ&newbks=0&printsec=frontcover&pg=PT116&dq=%E0%A4%B6%E0%A4%BF%E0%A4%B5%E0%A4%BE%E0%A4%9C%E0%A5%80+%E0%A4%AE%E0%A4%B9%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A4%BE%E0%A4%9C&hl=en>) (हिंदी भाषेत). Prabhat Prakashan. ISBN 978-93-89982-12-1.

4. Pollock, Sheldon (2011-03-14). *Forms of Knowledge in Early Modern Asia: Explorations in the Intellectual History of India and Tibet, 1500–1800* (https://books.google.co.in/books?id=740AqMUW8WQC&newbks=0&printsec=frontcover&pg=PA60&hl=en&redir_esc=y) (इंग्रजी भाषेत). Duke University Press. ISBN 978-0-8223-4904-4.

5. Wolpert, Stanley A. (1962). *Tilak and Gokhale: Revolution and Reform in the Making of Modern India* (https://books.google.co.in/books?id=De_ftH3bm-MC&pg=PA1&redir_esc=y) (इंग्रजी भाषेत). University of California Press.

6. KUBER, GIRISH (2021). *RENAISSANCE STATE: the unwritten story of the making of maharashtra* (<https://www.worldcat.org/title/renaissance-state-the-unwritten-story-of-the-making-of-maharashtra/oclc/1245346175>) (English भाषेत). S.I.: HARPERCOLLINS INDIA. pp. ६९-७८. ISBN 978-93-90327-39-3. OCLC 1245346175 (<https://www.worldcat.org/oclc/1245346175>).

7. "Shivaji Jayanti 2022: History, Significance, Celebrations, Wishes and More on Chhatrapati Shivaji Maharaj Jayanti 2022" (<https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/chhatrapati-shivaji-maharaj-jayanti-1645183673-1>). *Jagranjosh.com*. 2022-02-18. 2022-02-19 रोजी पाहिले.

8. *Bharat Ki Garimammaye Nariyan* (https://books.google.com/books?id=I_P7THO8KJwC&newbks=0&printsec=frontcover&pg=PA111&dq=%E0%A4%B6%E0%A4%BF%E0%A4%B5%E0%A4%A8%E0%A5%87%E0%A4%B0%E0%A5%80&hl=en) (हिंदी भाषेत). Atmaram & Sons.

9. टाइम्स ऑफ इंडिया [१] (http://articles.timesofindia.indiatimes.com/2003-02-04/pune/27278977_1_shiv-jayanti-shiv-sena-mandals) Archived (https://web.archive.org/web/20121025232425/http://articles.timesofindia.indiatimes.com/2003-02-04/pune/27278977_1_shiv-jayanti-shiv-sena-mandals) 2012-10-25 at the वेबॅक मशीन. (इंग्लिश मजकूर)

10. पहा Mohan Apte, Porag Mahajani, M. N. Vahia. Possible errors in historical dates: Error in correction from Julian to Gregorian Calendars. (<http://www.tifr.res.in/~vahia/shivaji.pdf>)
11. Apte, Mohan; Mahajani, Parag; Vahia, M. N. (January 2003). "Possible errors in historical dates" (<http://www.tifr.res.in/~vahia/shivaji.pdf>) (PDF). *Current Science*. **84** (1): 21.
12. Kulkarni, A. R. (2007). *Jedhe Shakavali Kareena* (<https://catalog.hathitrust.org/Record/003539370>). Diamond Publications. p. 7. ISBN 978-81-89959-35-7.
13. Kavindra Parmanand Nevaskar (1927). *Shri Shivbharat* (<https://archive.org/details/ShriShivbharat>). Sadashiv Mahadev Divekar. pp. 51 (<https://archive.org/details/ShriShivbharat/page/n140>).
14. D.V Apte and M.R. Paranjpe (1927). *Birth-Date of Shivaji* (<https://dspace.gipe.ac.in/xmlui/handle/10973/32857>). The Maharashtra Publishing House. pp. 6–17.
15. Siba Pada Sen (1973). *Historians and historiography in modern India*. Institute of Historical Studies. p. 106. ISBN 978-81-208-0900-0.
16. N. Jayapalan (2001). *History of India*. Atlantic Publishers & Distri. p. 211. ISBN 978-81-7156-928-1.
17. Sailendra Sen (2013). *A Textbook of Medieval Indian History*. Primus Books. pp. 196–199. ISBN 978-9-38060-734-4.
18. "Public Holidays" (<https://www.maharashtra.gov.in/pdf/HolidayList-2016.pdf>) (PDF). *maharashtra.gov.in*. 19 May 2018 रोजी पाहिले.
19. Sarkar, Shivaji and His Times 1920. चुका उधृत करा: अवैध <ref> tag; नाव "FOOTNOTESarkar, Shivaji and His Times1920" वेगवेगळ्या मजकूराशी अनेकदा जोडलेले आहे
20. Laine, James W. (13 February 2003). *Shivaji: Hindu King in Islamic India* (https://www.google.co.in/books/edition/Shivaji/_pQEAAAQBAJ?hl=en&gbpv=1&pg=PA5&printsec=frontcover) (इंग्रजी भाषेत). Oxford University Press. ISBN 978-0-19-972643-1.
21. Saran, Renu. *Chatrapati Shivaji: The Great Indian Warrior* (<https://books.google.com/books?id=ncdPCgAAQBAJ&newbks=0&printsec=frontcover&dq=history+of+name+of+shivaji+maharaj&hl=en>) (इंग्रजी भाषेत). Junior Diamond. ISBN 978-93-83990-12-2.
22. Richard M. Eaton (17 November 2005). *A Social History of the Deccan, 1300–1761: Eight Indian Lives* (<https://books.google.com/books?id=DNNGdBWoyKoC&pg=PA128>). 1. Cambridge University Press. pp. 128–221. ISBN 978-0-521-25484-7.
23. Arun Metha (2004). *History of medieval India* (<https://books.google.com/books?id=X0lwAQAAIAAJ>). ABD Publishers. p. 278. ISBN 978-81-85771-95-3.
24. Kalyani Devaki Menon (6 July 2011). *Everyday Nationalism: Women of द हिंदू Right in India* (<https://books.google.com/books?id=7TLRctw-zvoC&pg=PA44>). University of Pennsylvania Press. pp. 44–. ISBN 978-0-8122-0279-3.
25. Gordon, Stewart (2007-02-01). *The Marathas 1600-1818* (https://books.google.co.in/books?id=iHK-BhVXOU4C&pg=PA59&redir_esc=y) (इंग्रजी भाषेत). Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-03316-9.
26. Richard M. Eaton (17 November 2005). *A Social History of the Deccan, 1300–1761: Eight Indian Lives* (<https://books.google.com/books?id=DNNGdBWoyKoC&pg=PA128>). 1. Cambridge University Press. pp. 128–221. ISBN 978-0-521-25484-7.
27. V. B. Kulkarni (1963). *Shivaji: The Portrait of a Patriot* (https://books.google.com/books?id=nU8_AAAAMAAJ). Orient Longman.
28. Marathi book Shivkaal (Times of Shivaji) by Dr V G Khobrekhar, Publisher: Maharashtra State Board for Literature and Culture, First edition 2006.
29. Salma Ahmed Farooqui (2011). *A Comprehensive History of Medieval India: From Twelfth to the Mid-Eighteenth Century* (<https://books.google.co.in/books?id=sxhAtCflwOMC&pg=PA314>). Dorling Kindersley India. pp. 314–. ISBN 978-81-317-3202-1.
30. Robb 2011, पाने. 103–104.
31. Subrahmanyam 2002.
32. Gordon, Stewart (1 February 2007). *The Marathas 1600–1818* (<https://books.google.com/books?id=iHK-BhVXOU4C&pg=PA59>) (इंग्रजी भाषेत). Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-03316-9.
33. Gordon, Stewart (2007-02-01). *The Marathas 1600-1818* (https://books.google.co.in/books?id=iHK-BhVXOU4C&pg=PA61&redir_esc=y) (इंग्रजी भाषेत). Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-03316-9.
34. Gordon, Stewart (2007-02-01). *The Marathas 1600-1818* (https://books.google.co.in/books?id=iHK-BhVXOU4C&pg=PA61&redir_esc=y) (इंग्रजी भाषेत). Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-03316-9.
35. Gordon, Stewart (1 February 2007). *The Marathas 1600–1818* (<https://books.google.com/books?id=iHK-BhVXOU4C&pg=PA61>) (इंग्रजी भाषेत). Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-03316-9.
36. Archives, Maharashtra (India) Department of (1969). *Marāthekālina prasiddha vyaktiñel hastāk-hararyukta paire* (<https://books.google.com/books?id=4p4bAQAAIAAJ&newbks=0&printsec=frontcover&dq=%E0%A4%B6%E0%A4%BF%E0%A4%B5%E0%A4%BE%E0%A4%9C%E0%A5%80+%E0%A4%AE%E0%A4%B9%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A4%BE%E0%A4%9C+%E0%A4%AC%E0%A4%BE%E0%A4%B2%E0%A4%AA%E0%A4%A3&q=%E0%A4%B6%E0%A4%BF%E0%A4%B5%E0%A4%BE%E0%A4%9C%E0%A5%80+%E0%A4%AE%E0%A4%B9%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A4%BE%E0%A4%9C+%E0%A4%AC%E0%A4%BE%E0%A4%B2%E0%A4%AA%E0%A4%A3&hl=en>).
37. Division, Publications. *Yojana May 2021 (Marathi): A Development Monthly* (<https://books.google.com/books?id=Xg4uEAAAQBAJ&newbks=0&printsec=frontcover&pg=PT29&dq=%E0%A4%B6%E0%A4%BF%E0%A4%B5%E0%A4%BE%E0%A4%9C%E0%A5%80+%E0%A4%AE%E0%A4%B9%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A4%BE%E0%A4%9C+%E0%A4%86%E0%A4%A3%E0%A4%BF+%E0%A4%AA%E0%A5%81%E0%A4%A3%E0%A5%87&hl=en>). Publications Division Ministry of Information & Broadcasting.
38. Mahajan, V. D. (2000). *India since 1526* (<https://www.worldcat.org/oclc/956763986>) (17th ed., rev. & enl ed.). New Delhi: S. Chand. p. 198. ISBN 81-219-1145-1. OCLC 956763986 (<https://www.worldcat.org/oclc/956763986>).
39. Gordon, The Marathas 1993.
40. Mahajan, V. D (2000). *India since 1526* (<https://www.worldcat.org/title/india-since-1526/oclc/956763986>) (English भाषेत). New Delhi: S. Chand. p. 198. ISBN 978-81-219-1145-0. OCLC 956763986 (<https://www.worldcat.org/oclc/956763986>).
41. Kulkarni, A.R., 1990.
42. Kulkarni, A.R. "Maratha Policy Towards the Adil Shahi Kingdom". *Bulletin of the Deccan College Research Institute*,.
43. Eaton, Richard M. (25 July 2019). *India in the Persianate Age: 1000–1765* (<https://books.google.com/books?id=aiF6DwAAQBAJ&pg=PP198>) (इंग्रजी भाषेत). Penguin UK. p. 198. ISBN 978-0-14-196655-7.
44. Stewart Gordon (1 February 2007). *The Marathas 1600–1818* (<https://books.google.com/books?id=iHK-BhVXOU4C&pg=PR9>). Cambridge University Press. p. 85. ISBN 978-0-521-03316-9.
45. Gordon, S. (1993).
46. Stewart Gordon 1993, पान. 66.
47. John F. Richards (1995). *The Mughal Empire* (<https://books.google.com/books?id=HHyVh29gy4QC&pg=PA208>). Cambridge University Press. pp. 208–. ISBN 978-0-521-56603-2.
48. Eaton, The Sufis of Bijapur 2015.
49. Roy, Kaushik (2012). *Hinduism and the Ethics of Warfare in South Asia: From Antiquity to the Present* (इंग्रजी भाषेत). Cambridge University Press. p. 202. ISBN 978-1-139-57684-0.
50. Abraham Eraly (2000). *Last Spring: The Lives and Times of Great Mughals* (<https://books.google.com/books?id=vyVW0STaGBC&pg=PT550>). Penguin Books Limited. p. 550. ISBN 978-93-5118-128-6.
51. Kaushik Roy (15 October 2012). *Hinduism and the Ethics of Warfare in South Asia: From Antiquity to the Present* (<https://books.google.com/books?id=11lgAwAAQBAJ&pg=PA202>). Cambridge University Press. pp. 202–. ISBN 978-1-139-57684-0.
52. Gier, The Origins of Religious Violence 2014.
53. Sarkar, Jadunath (1920). *Shivaji and his times* (<http://archive.org/details/shivajihistimes00sarkrich>). University of California Libraries. London, New York, Longmans, Green and co.
54. Sarkar, Shivaji and His Times 1920, पान. 70.
55. Dodwell, Henry Herbert (1928). *The Cambridge History of India* (https://books.google.co.in/books?id=yol8AAAAIAAJ&pg=PA258&redir_esc=y) (इंग्रजी भाषेत). CUP Archive.
56. Haig & Burn, The Mughal Period 1960, पान. 22.
57. "Shivpratap Din : शिवरायांचा 'हा' प्रसंग आठवला, तर अंगावर काटा आल्याशिवाय राहणार नाही" (<https://www.esakal.com/satara/celebrate-shiv-pratap-day-2021-at-pratapgad-satara-bam92>). *eSakal - Marathi Newspaper*. 2022-02-26 रोजी पाहिले.
58. Sarkar, Jadunath (1920). *Shivaji and his times* (<http://archive.org/details/shivajihistimes00sarkrich>). University of California Libraries. London, New York, Longmans, Green and co.
59. Dodwell, Henry Herbert (1928). *The Cambridge History of India* (https://books.google.co.in/books?id=yol8AAAAIAAJ&pg=PA258&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false) (इंग्रजी भाषेत). CUP Archive.
60. Haig & Burn, The Mughal Period 1960.

61. Sarkar, Shivaji and His Times 1920, पान. 75.
62. Ch, Rahul; Sep 14, awarkar / TNN /; 2004; Ist, 04:00. "Shivaji had ordered upkeep of Afzal tomb | Pune News - टाइम्स ऑफ इंडिया" (<https://timesofindia.indiatimes.com/city/pune/shivaji-had-ordered-upkeep-of-afzal-tomb/articleshow/850007.cms>). द टाइम्स ऑफ इंडिया (इंग्रजी भाषेत). 2022-08-25 रोजी पाहिले.
63. "Afzal Khan: छत्रपति शिवाजी ने 6 फीट 7 इंच लंबे अफजल खान का बघनखे से चीर दिया था पेट, अब कन्नूर पर विवाद" (<https://navbharattimes.indiatimes.com/metro/mumbai/politics/chhatrapati-shivaji-maharaj-had-killed-eight-feet-tall-afzal-khan-at-satara-maharashtra/articleshow/91780663.cms>). Navbharat Times (हिंदी भाषेत). 2022-08-25 रोजी पाहिले.
64. "Fact Check: No court has ordered the demolition of Afzal Khan's tomb in Maharashtra" (<https://www.indiatoday.in/fact-check/story/afzal-khan-tomb-maharashtra-demolition-false-claim-1955156-2022-05-27>). India Today (इंग्रजी भाषेत). 2022-08-25 रोजी पाहिले.
65. वैद्य, विनीत (2021-12-10). "Shivpratap Din 2021 : प्रतापगडावर शिवप्रताप दिन साजरा, शिवप्रेमींना येण्यास बंदी घातल्यानं नारा" (<https://marathi.abplive.com/photo-gallery/news/maharashtra-celebrate-shivpratap-din-2021-at-pratapgad-satara-1017535>). marathi.abplive.com. 2022-02-26 रोजी पाहिले.
66. Sarkar, Shivaji and His Times 1920, पान. 78.
67. Sarkar, Shivaji and His Times 1920, पान. 266.
68. Ali, Shanti Sadiq (1996). *The African Dispersal in the Deccan: From Medieval to Modern Times* (<https://books.google.com/books?id=-3CPc22nMqIC&pg=PA124>). Orient Blackswan. p. 124. ISBN 978-81-250-0485-1.
69. Farooqui, A Comprehensive History of Medieval India 2011, पान. 283.
70. Sardesai 1957.
71. V. B. Kulkarni (1963). *Shivaji: The Portrait of a Patriot* (<https://books.google.com/books?id=nU8AAAAMAAJ>). Orient Longman.
72. Shripad Dattatraya Kulkarni (1992). *The Struggle for Hindu supremacy* (https://books.google.com/books?id=G_m1AAAAIAAJ). Shri Bhagavan Vedavyasa Itihasa Samshodhana Mandira (Bhishma). p. 90. ISBN 978-81-900113-5-8.
73. DESAI, RANJEET (2014-01-01). *PAVANKHIND* (<https://books.google.com/books?id=p8tXAwAAQBAJ&newbks=0&printsec=frontcover&pg=PP5&dq=%E0%A4%AA%E0%A4%BE%E0%A4%B5%E0%A4%A8%E0%A4%96%E0%A4%BF%E0%A4%82%E0%A4%A1+%E0%A4%87%E0%A4%E0%A4%BF%E0%A4%B9%E0%A4%BE%E0%A4%B8&hl=en>). Mehta Sharma House.
74. S.R. Sharma (1999). *Mughal empire in India: a systematic study including source material, Volume 2* (<https://books.google.com/books?id=1wC27JDyApwC>). Atlantic Publishers & Dist. p. 59. ISBN 978-81-7156-818-5.
75. Sarkar, Shivaji and His Times 1920, पान. 57.
76. Sarkar, Shivaji and His Times 1920, पान. 60.
77. *Indian Historical Records Commission: Proceedings of Meetings* (<https://books.google.com/books?id=ImotObeC3zUC>). Superintendent Government Printing, India. 1929. p. 44.
78. Aanand Aadeesh (2011). *Shivaji the Great Liberator* (<https://books.google.com/books?id=ZMKBQAAQBAJ&pg=PA69>). Prabhat Prakashan. p. 69. ISBN 978-81-8430-102-1.
79. Gordon, Stewart (1 February 2007). *The Marathas 1600–1818* (https://www.google.co.in/books/edition/The_Marathas_1600_1818/iHK-BhVXOU4C?hl=en&gbpv=1&pg=PA71&printsec=frontcover) (इंग्रजी भाषेत). Cambridge University Press. p. 71. ISBN 978-0-521-03316-9.
80. Mahmud, Sayyid Fayyaz; Mahmud, S. F. (1988). *A Concise History of Indo-Pakistan* (https://www.google.co.in/books/edition/A_Concise_History_of_Indo_Pakistan/9xtuAAAAMAAJ?hl=en&printsec=frontcover) (इंग्रजी भाषेत). Oxford University Press. p. 158. ISBN 978-0-19-577385-9.
81. Mahmud, Sayyid Fayyaz; Mahmud, S. F. (1988). *A Concise History of Indo-Pakistan* (https://www.google.co.in/books/edition/A_Concise_History_of_Indo_Pakistan/9xtuAAAAMAAJ?hl=en&printsec=frontcover) (इंग्रजी भाषेत). Oxford University Press. p. 158. ISBN 978-0-19-577385-9.
82. Richards, John F. (1993). *The Mughal Empire* (https://www.google.co.in/books/edition/The_Mughal_Empire/HHyVh29gy4QC?hl=en&gbpv=1&pg=PA209&printsec=frontcover) (इंग्रजी भाषेत). Cambridge University Press. p. 209. ISBN 978-0-521-56603-2.
83. Mehta 2009, पान. 543.
84. Mehta 2005, पान. 491. चुका उधृत करा: अवैध <ref> tag; नाव "FOOTNOTEMehta2005" वेगवेगळ्या मजकूराशी अनेकदा जोडलेले आहे
85. Kulkarni, Prof A. R. (2008-07-01). *The Marathas* (https://books.google.co.in/books?id=N45LDwAAQBAJ&newbks=0&printsec=frontcover&pg=PP1&dq=maratha+ar+kulkarni&hl=en&redir_esc=y) (इंग्रजी भाषेत). Diamond Publications. ISBN 978-81-8483-073-6.
86. Kulkarni, Prof A. R. (2008-07-01). *Medieval Maratha Country* (https://books.google.co.in/books?id=OY5LDwAAQBAJ&dq=Darya+Sarang+shivaji&pg=PT143&redir_esc=y#v=onepage&q=Darya%20Sarang%20shivaji&f=false) (इंग्रजी भाषेत). Diamond Publications. ISBN 978-81-8483-072-9.
87. Steward Gordon (1993). *The Marathas 1600–1818, Part 2, Volume 4*. Cambridge University Press. pp. 71–75.
88. Gordon, Stewart (2007-02-01). *The Marathas 1600-1818* (https://books.google.co.in/books?id=iHK-BhVXOU4C&pg=PA59&redir_esc=y) (इंग्रजी भाषेत). Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-03316-9.
89. Sarkar, History of Aurangzib 1920. चुका उधृत करा: अवैध <ref> tag; नाव "FOOTNOTESarkar, History of Aurangzib1920" वेगवेगळ्या मजकूराशी अनेकदा जोडलेले आहे
90. Kulkarni, Prof A. R. (2008-07-01). *The Marathas* (https://books.google.co.in/books?id=N45LDwAAQBAJ&newbks=0&printsec=frontcover&pg=PP1&dq=maratha+ar+kulkarni&hl=en&redir_esc=y) (इंग्रजी भाषेत). Diamond Publications. ISBN 978-81-8483-073-6.
91. Gordon, Stewart (1994). *Marathas, Marauders, and State Formation in Eighteenth-century India* (https://books.google.co.in/books?id=yBKh1Pwof0C&newbks=0&hl=en&redir_esc=y) (इंग्रजी भाषेत). Oxford University Press. p. 206. ISBN 978-0-19-563386-3.
92. Gordon, Stewart (1994). *Marathas, Marauders, and State Formation in Eighteenth-century India* (https://www.google.co.in/books/edition/Marathas_Marauders_and_State_Formation_i/yBKh1Pwof0C?hl=en) (इंग्रजी भाषेत). Oxford University Press. p. 206. ISBN 978-0-19-563386-3.
93. Gordon, The Marathas 1993, पान. 78.
94. Jain, Meenakshi (1 January 2011). *THE INDIA THEY SAW (VOL-3)* (https://www.google.co.in/books/edition/THE_INDIA_THEY_SAW_VOL_3/YIMkBQAAQBAJ?hl=en&gbpv=1&pg=PA299&printsec=frontcover) (इंग्रजी भाषेत). Prabhat Prakashan. pp. 299, 300. ISBN 978-81-8430-108-3.
95. Gordon, Stewart (1 February 2007). *The Marathas 1600–1818* (https://www.google.co.in/books/edition/The_Marathas_1600_1818/iHK-BhVXOU4C?hl=en&gbpv=1&pg=PA76&printsec=frontcover) (इंग्रजी भाषेत). Cambridge University Press. p. 76. ISBN 978-0-521-03316-9.
96. Sarkar, Jadunath (1994). *A History of Jaipur: C. 1503–1938* (https://www.google.co.in/books/edition/A_History_of_Jaipur/O0oPlo9TXKcC?hl=en&gbpv=1&pg=PA132&printsec=frontcover) (इंग्रजी भाषेत). Orient Blackswan. ISBN 978-81-250-0333-5.
97. Mehta, JI. *Advanced Study in the History of Medieval India* (https://www.google.co.in/books/edition/Advanced_Study_in_the_History_of_Medieval-TsMlOvSc0gC?hl=en&gbpv=1&pg=PA547&printsec=frontcover) (इंग्रजी भाषेत). Sterling Publishers Pvt. Ltd. p. 547. ISBN 978-81-207-1015-3.
98. Datta, Nonica (2003). *Indian History: Ancient and medieval* (https://www.google.co.in/books/edition/Indian_History_Ancient_and_medieval/zQxuAAAAAAJ?hl=en) (इंग्रजी भाषेत). Encyclopaedia Britannica (India) and Popular Prakashan, Mumbai. p. 263. ISBN 978-81-7991-067-2.
99. Patel, Sachi K. (1 October 2021). *Politics and Religion in Eighteenth-Century India: Jaisingh II and the Rise of Public Theology in Gaudiya Vaishnavism* (https://www.google.co.in/books/edition/Politics_and_Religion_in_Eighteenth_Cent/CM_EAAQBAJ?hl=en&gbpv=1&pg=PT40&printsec=frontcover) (इंग्रजी भाषेत). Routledge. p. 40. ISBN 978-1-00-045142-9.
100. Sabharwal, Gopa (2000). *The Indian Millennium, AD 1000–2000* (https://www.google.co.in/books/edition/The_Indian_Millennium_AD_1000_2000/sguAAAAMAAJ?hl=en) (इंग्रजी भाषेत). Penguin Books. p. 235. ISBN 978-0-14-029521-4.
101. Mahajan, V. D. (2007). *History of Medieval India* (https://www.google.co.in/books/edition/History_of_Medieval_India/nMWSQuf4oSiC?hl=en&gbpv=1&pg=RA2-PA190&printsec=frontcover) (इंग्रजी भाषेत). S. Chand Publishing. p. 190. ISBN 978-81-219-0364-6.
102. Kulkarni, Prof A. R. (1 July 2008). *The Marathas* (https://www.google.co.in/books/edition/The_Marathas/N45LDwAAQBAJ?hl=en&gbpv=1&pg=PT34&printsec=frontcover) (इंग्रजी भाषेत). Diamond Publications. p. 34. ISBN 978-81-8483-073-6.
103. Gandhi, Rajmohan (14 October 2000). *Revenge and Reconciliation: Understanding South Asian History* (https://www.google.co.in/books/edition/Revenge_and_Reconciliation/xAASBQAAQBAJ?hl=en&gbpv=1&pg=PT163&printsec=frontcover) (इंग्रजी भाषेत). Penguin UK. ISBN 978-81-8475-318-9.
104. SarDesai, D. R. (4 May 2018). *India: The Definitive History* (<https://www.google.co.in/books/edition/India/k6HsDwAAQBAJ?hl=en&gbpv=1&pg=PT202&printsec=frontcover>) (इंग्रजी भाषेत). Routledge. ISBN 978-0-429-97950-7.

105. Kulkarni, A. R. (1996). *Marathas And The Maratha Country: Vol. I: Medieval Maharashtra: Vol. II: Medieval Maratha Country: Vol. III: The Marathas (1600–1648) (3 Vols.)* (https://www.google.co.in/books/edition/Marathas_And_The_Maratha_Country_Vol_I_MJZNPgAACAAJ?hl=en) (इंग्रजी भाषेत). Books & Books. p. 70. ISBN 978-81-85016-51-1.
106. SarDesai, D. R. (4 May 2018). *India: The Definitive History* (<https://www.google.co.in/books/edition/India/k6HsDwAAQBAJ?hl=en&gbpv=1&pg=PT202&printsec=frontcover>) (इंग्रजी भाषेत). Routledge. ISBN 978-0-429-97950-7.
107. Gandhi, Rajmohan (14 October 2000). *Revenge and Reconciliation: Understanding South Asian History* (https://www.google.co.in/books/edition/Revenge_and_Reconciliation/xAASBQAAQBAJ?hl=en&gbpv=1&pg=PT163&printsec=frontcover) (इंग्रजी भाषेत). Penguin UK. ISBN 978-81-8475-318-9.
108. Sarkar, History of Aurangzib 1920, पान. 98.
109. Sarkar, Shivaji and His Times 185.
110. Murlidhar Balkrishna Deopujari (1973). *Shivaji and the Maratha Art of War* (<https://books.google.com/books?id=iF8MAAAIAAJ>). Vidarbha Samshodhan Mandal. p. 138.
111. Eraly, Emperors of the Peacock Throne 2000, पान. 460. चुका उधृत करा: अवैध <ref> tag; नाव "FOOTNOTEEraly, Emperors of the Peacock Throne2000" वेगवेगळ्या मजकूराशी अनेकदा जोडलेले आहे
112. Sarkar, History of Aurangzib 1920, पान. 189.
113. Sarkar, Shivaji and His Times 1920, पान. 393.
114. Sarkar, History of Aurangzib 1920, पाने. 230–233.
115. Malavika Vartak (May 1999). "Shivaji Maharaj: Growth of a Symbol". *Economic and Political Weekly*. **34** (19): 1126–1134. JSTOR 4407933 (<http://www.jstor.org/stable/4407933>).
116. Gordon, Stewart (1993). *The New Cambridge history of India. II, 4, II, 4*, (<https://www.worldcat.org/title/new-cambridge-history-of-india-ii-the-indian-states-and-the-transition-to-colonialism-4-the-marathas-1600-1818/oclc/489626023>) (English भाषेत). Cambridge: Cambridge university press. ISBN 978-0-521-26883-7. OCLC 489626023 (<https://www.worldcat.org/oclc/489626023>).
117. Daniel Jasper 2003, पान. 215.
118. Sarkar, Shivaji and His Times 1920, पाने. 239–240.
119. Gordon, Stewart (1993). *The New Cambridge history of India. II, The Indian States and the transition to colonialism. 4, The Marathas, 1600–1818* (<https://www.worldcat.org/oclc/489626023>). Cambridge: Cambridge university press. p. 87. ISBN 978-0-521-26883-7. OCLC 489626023 (<https://www.worldcat.org/oclc/489626023>).
120. Rajmohan Gandhi (1999). *Revenge and Reconciliation* (<https://books.google.com/books?id=OVqP54UEe4QC&pg=PA110>). Penguin Books India. pp. 110–. ISBN 978-0-14-029045-5. "On the ground that Shivaji was merely a Maratha and not a kshatriya by caste, Maharashtra's Brahmins had refused to conduct a sacred coronation."
121. B. S. Baviskar; D. W. Attwood (30 October 2013). *Inside-Outside: Two Views of Social Change in Rural India* (<https://books.google.com/books?id=jVQTBAAAQBAJ&pg=PA395>). SAGE Publications. pp. 395–. ISBN 978-81-321-1865-7.
122. Gordon, Stewart (2007-02-01). *The Marathas 1600-1818* (https://books.google.co.in/books?id=iHK-BhVXOU4C&pg=PA59&redir_esc=y) (इंग्रजी भाषेत). Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-03316-9.
123. Gordon, Stewart (2007-02-01). *The Marathas 1600-1818* (https://books.google.co.in/books?id=iHK-BhVXOU4C&pg=PA59&redir_esc=y) (इंग्रजी भाषेत). Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-03316-9.
124. Cashman, The Myth of the Lokamanya 1975.
125. Farooqui, A Comprehensive History of Medieval India 2011.
126. Oliver Godsmark (29 January 2018). *Citizenship, Community and Democracy in India: From Bombay to Maharashtra, c. 1930–1960* (<https://books.google.com/books?id=CCpKDwAAQBAJ&pg=PT40>). Taylor & Francis. pp. 40–. ISBN 978-1-351-18821-0.
127. शिवाजी अँड हिज टाईम्स, लेखक जदुनाथ सरकार, प्रकाशक लॉगमन्स, ग्रीन अँड कं., दुसरी आवृत्ती, १९२०
128. Sarkar, Shivaji and His Times 1920, पान. 245.
129. Sarkar, Shivaji and His Times 1920, पान. 252.
130. Manu S Pillai (2018). *Rebel Sultans: The Deccan from Khilji to Shivaji* (<https://books.google.com/books?id=Rq5oDwAAQBAJ&pg=PR9>). Juggernaut Books. p. xvi. ISBN 978-93-86228-73-4.
131. Barua, Pradeep (2005). *The State at War in South Asia* (<https://books.google.com/books?id=FIQhuAOGaC&pg=PA42>). University of Nebraska Press. p. 42. ISBN 978-0-8032-1344-9.
132. Mallavarapu Venkata Siva Prasada Rau (Andhra Pradesh Archives) (1980). *Archival organization and records management in the state of Andhra Pradesh, India* (<https://books.google.com/books?id=LXtmAAAAAAAJ>). Published under the authority of the Govt. of Andhra Pradesh by the Director of State Archives (Andhra Pradesh State Archives). p. 393.
133. Yuva Bharati (<https://books.google.com/books?id=6vUoAAAAYAAJ&q=50,000+people+shivaji+coronation>) (Volume 1 ed.). Vivekananda Rock Memorial Committee. 1974. p. 13. "About 50,000 people witnessed the coronation ceremony and arrangements were made for their boarding and lodging."
134. Ashirbadi Lal Srivastava (1964). *The History of India, 1000 A.D.-1707 A.D.* (<https://books.google.com/books?id=Bdw9AAAAAAAJ>) Shiva Lal Agarwala. p. 701. "Shivaji was obliged to undergo a second coronation ceremony on 4th October 1674, on the suggestion of a well-known Tantrik priest, named Nishchal Puri Goswami, who said that Gaga Bhata had performed the ceremony at an inauspicious hour and neglected to propitiate the spirits adored in the Tantra. That was why, he said, the queen mother Jija Bai had died within twelve days of the ceremony and similar other mishaps had occurred."
135. Indian Institute of Public Administration. Maharashtra Regional Branch (1975). *Shivaji and swarajya* (<https://books.google.com/books?id=ytQgAAAAMAAJ>). Orient Longman. p. 61. "one to establish that Shivaji belonged to the Kshatriya clan and that he could be crowned a Chhatrapati and the other to show that he was not entitled to the Vedic form of recitations at the time of the coronation"
136. Shripad Rama Sharma (1951). *The Making of Modern India: From A. D. 1526 to the Present Day* (<https://books.google.com/books?id=oAUdAAAAAAAJ>). Orient Longmans. p. 223. "The coronation was performed at first according to the Vedic rites, then according to the Tantric. Shivaji was anxious to satisfy all sections of his subjects. There was some doubt about his Kshatriya origin (see note at the end of this chapter). This was of more than academic interest to his contemporaries, especially Brahmins [Brahmins]. Traditionally considered the highest caste in द हिंदू social hierarchy, the Brahmins would submit to Shivaji, and officiate at his coronation, only if his"
137. देशपांडे, प्रल्हाद नरहर (2007). *छत्रपती शिवाजी महाराज* (https://books.google.co.in/books?id=YXsMAQAAMAAJ&newbks=0&hl=en&redir_esc=y). महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.
138. देशपांडे, प्रल्हाद नरहर (2007). *छत्रपती शिवाजी महाराज* (<https://books.google.com/books?id=YXsMAQAAMAAJ&newbks=0&printsec=frontcover&dq=%E0%A4%B6%E0%A4%BF%E0%A4%B5%E0%A4%BE%E0%A4%9C%E0%A5%80+%E0%A4%AE%E0%A4%B9%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A4%BE%E0%A4%9C&q=%E0%A4%B6%E0%A4%BF%E0%A4%B5%E0%A4%BE%E0%A4%9C%E0%A5%80+%E0%A4%AE%E0%A4%B9%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A4%BE%E0%A4%9C&hl=en>). महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.
139. छत्रपती शिवाजी महाराज, लेखक डॉ. प्र. न. देशपांडे, प्रकाशक महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, द्वितीयावृत्ती, जुलै २००७.
140. Maharashtra (India) (1967). *Maharashtra State Gazetteers: Maratha period* (<https://books.google.com/books?id=EXtEAQAIAAJ>). Directorate of Government Printing, Stationery and Publications, Maharashtra State. p. 147.
141. Sarkar, Shivaji and His Times 1920, पान. 258.
142. Gijs Kruijtzter (2009). *Xenophobia in Seventeenth-Century India* (<https://books.google.com/books?id=TTJa0usl80C>). Amsterdam University Press. pp. 153–190. ISBN 978-90-8728-068-0.
143. Kulkarni, A. R. (1990). "Maratha Policy Towards the Adil Shahi Kingdom". *Bulletin of the Deccan College Research Institute*. **49**: 221–226. JSTOR 42930290 (<https://www.jstor.org/stable/42930290>).
144. Everett Jenkins, Jr. (12 November 2010). *The Muslim Diaspora (Volume 2, 1500–1799): A Comprehensive Chronology of the Spread of Islam in Asia, Africa, Europe and the Americas* (<https://books.google.com/books?id=kSYkCQAQBAJ&pg=PA201>). McFarland. pp. 201–. ISBN 978-1-4766-0889-1.
145. Maya Jayapal (1997). *Bangalore: the story of a city* (<https://books.google.com/books?id=UEluAAAAAAAJ>). Eastwest Books (Madras). p. 20. ISBN 978-81-86852-09-5. "Shivaji's and Ekoji's armies met in battle on 26 November 1677, and Ekoji was defeated. By the treaty he signed, Bangalore and the adjoining areas were given to Shivaji, who then made them over to Ekoji's wife Deepabai to be held by her, with the proviso that Ekoji had to ensure that Shahaji's Memorial was well tended."
146. Mehta 2005, पान. 47.
147. Haig & Burn, The Mughal Period 1960, पान. 278.
148. Mehendale 2011, पान. 1147.
149. Pissurlencar, Pandurang Sakham. *Portuguese-Mahratta Relations*. Maharashtra State Board for Literature and Culture. p. 61.

150. Mehendale, Gajanan Bhaskar (2011). *Shivaji his life and times* (<https://www.worldcat.org/oclc/801376912>). India: Param Mitra Publications. p. 1147. ISBN 978-93-80875-17-0. OCLC 801376912 (<https://www.worldcat.org/oclc/801376912>).

151. Mahajan, V. D. (2000). *India since 1526* (<https://www.worldcat.org/oclc/956763986>) (17th ed., rev. & enl ed.). New Delhi: S. Chand. p. 203. ISBN 81-219-1145-1. OCLC 956763986 (<https://www.worldcat.org/oclc/956763986>).

152. Sunita Sharma, *Khudā Bakhsh Oriyantal Pablik Lā'ibrerī* (2004). *Veil, sceptre, and quill: profiles of eminent women, 16th- 18th centuries* (<https://books.google.com/books?id=Q2kaAAAAYAAJ>). Khuda Bakhsh Oriental Public Library. p. 139. "By June 1680 three months after Shivaji's death Rajaram was made a prisoner in the fort of Raigad, along with his mother Soyra Bai and his wife Janki Bai. Soyra Bai was put to death on charge of conspiracy."

153. "Ashta Pradhan | Marathi council | Britannica" (<https://www.britannica.com/topic/Ashta-Pradhan>). *www.britannica.com* (इंग्रजी भाषेत). 2022-04-03 रोजी पाहिले.

154. Mahajan, V. D (2000). *India since 1526* (<https://www.worldcat.org/title/india-since-1526/oclc/956763986>) (English भाषेत). New Delhi: S. Chand. pp. २०३. ISBN 978-81-219-1145-0. OCLC 956763986 (<https://www.worldcat.org/oclc/956763986>).

155. Pollock, Sheldon (2011-03-14). *Forms of Knowledge in Early Modern Asia: Explorations in the Intellectual History of India and Tibet, 1500–1800* (https://books.google.co.in/books?id=740AqMUW8WQC&pg=PA50&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false) (इंग्रजी भाषेत). Duke University Press. ISBN 978-0-8223-4904-4.

156. Gordon, Stewart (2007-02-01). *The Marathas 1600-1818* (https://books.google.co.in/books?id=IHK-BhVXOU4C&dq=n+his+own+army+Muslim+leaders+appear+quite+early,+and+the+first+Pathan+unit+joined+in+1656.+His+naval+commander+was,+of+course,+a+Muslim&pg=PA81&redir_esc=y) (इंग्रजी भाषेत). Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-03316-9.

157. Pollock, Sheldon (2011-03-14). *Forms of Knowledge in Early Modern Asia: Explorations in the Intellectual History of India and Tibet, 1500–1800* (https://books.google.co.in/books?id=740AqMUW8WQC&newbks=0&printsec=frontcover&pg=PA60&hl=en&redir_esc=y) (इंग्रजी भाषेत). Duke University Press. ISBN 978-0-8223-4904-4.

158. Gaikwad, Dr Hemantraje (2020-01-01). *Shivaji Maharaj The Greatest (Prabhat Prakashan)* (<https://books.google.com/books?id=uxeKDwAAQBAJ&newbks=0&printsec=frontcover&pg=PT2&dq=%E0%A4%B0%E0%A4%B%E0%A4%9C%E0%A4%AE%E0%A5%81%E0%A4%A6%E0%A5%8D%E0%A4%B0%E0%A4%BE+%E0%A4%B6%E0%A4%BF%E0%A4%B5%E0%A4%BE%E0%A4%9C%E0%A5%80&hl=en>) (हिंदी भाषेत). Prabhat Prakashan. ISBN 978-93-5322-262-8.

159. Eraly, Abraham (17 September 2007). *Emperors Of The Peacock Throne: The Saga of the Great Moghuls* (<https://www.google.co.in/books/edition/Emperors-Of-The-Peacock-Throne/h7kPQs8llvKC?hl=en&gbpv=1&pg=PT545&printsec=frontcover>) (इंग्रजी भाषेत). Penguin Books Limited. ISBN 978-93-5118-093-7.

160. Roy, Kaushik (3 June 2015). *Warfare in Pre-British India – 1500BCE to 1740CE* (https://www.google.co.in/books/edition/Warfare_in_Pre_British_India_1500BCE_to/oh7ICQAAQBAJ?hl=en&gbpv=1&pg=PT149&printsec=frontcover) (इंग्रजी भाषेत). Routledge. ISBN 978-1-317-58691-3.

161. Barua, Pradeep (1 January 2005). *The State at War in South Asia* (<https://books.google.com/books?id=FIQhuAOGaIC&dq=Shivaji,+realizing+that+he+could+not+defeat+the+imperial+armies+in+https://books.google.co.in/book&pg=PA40>) (इंग्रजी भाषेत). University of Nebraska Press. ISBN 978-0-8032-1344-9.

162. Barua, Pradeep (1 January 2005). *The State at War in South Asia* (<https://books.google.com/books?id=FIQhuAOGaIC&dq=Shivaji,+realizing+that+he+could+not+defeat+the+imperial+armies+in+https://books.google.co.in/book&pg=PA40>) (इंग्रजी भाषेत). University of Nebraska Press. ISBN 978-0-8032-1344-9.

163. John Clark Marshman (2010). *History of India from the Earliest Period to the Close of the East India Company's Government* (https://books.google.com/books?id=tbmT_Tv-VGUC&pg=PA93). Cambridge University Press. p. 93. ISBN 978-1-108-02104-3.

164. Mehta 2005, पान. 204.

165. Sailendra N. Sen (1994). *Anglo-Maratha relations during the administration of Warren Hastings 1772–1785* (<https://books.google.com/books?id=r4hHNz7T-AEC&pg=PR7>). Popular Prakashan. pp. 6–7. ISBN 978-81-7154-578-0.

166. Pearson, Shivaji and Mughal decline 1976, पान. 226.

167. Jeremy Black (2006). *A Military History of Britain: from 1775 to the Present* (<https://books.google.com/books?id=hNVtQY4sXYMC&q=9780275990398>). Westport, Conn.: Greenwood Publishing Group. ISBN 978-0-275-99039-8.

168. Percival Spear (1990) [First published 1965]. *A History of India. 2*. Penguin Books. p. 129. ISBN 978-0-14-013836-8.

169. Desai, Ranjit (2017-12-15). *Shivaji: The Great Maratha* (<https://books.google.com/books?id=nYFCDwAAQBAJ&newbks=0&printsec=frontcover&dq=8+wives+of+shivaji+maharaj&hl=en>) (इंग्रजी भाषेत). Harper Collins. ISBN 978-93-5277-440-1.

170. Bhaskaran, Medha Deshmukh (2021-07-05). *The Life and Death of Sambhaji* (<https://books.google.com/books?id=wo40EAAAQBAJ&newbks=0&printsec=frontcover&dq=sons+of+shivaji+maharaj&hl=en>) (इंग्रजी भाषेत). Penguin Random House India Private Limited. ISBN 978-93-5492-029-5.

171. "Shivaji Maharaj: List of Queens and Sons/Daughters | Veer Shivaji" (<http://www.indiaforums.com/forum/topic/2491780>). *India Forums* (इंग्रजी भाषेत). 2022-02-23 रोजी पाहिले.

172. Godbole, Tanika (2018-03-13). "Rani Tarabai - A Formidable Maratha Warrior | #IndianWomenInHistory" (<https://feminisminindia.com/2018/03/14/rani-tarabai-maratha-warrior/>). *Feminism In India* (इंग्रजी भाषेत). 2022-02-23 रोजी पाहिले.

बाह्य दुवे

- शिवाजी महाराजांच्या जीवनातील प्रसंग व भाषाशुद्धी मोहीम (<http://www.hindujagruiti.org/hinduism/national-icons/shivaji-maharaj/>)
- मोगल-मराठा गोदावरी खोऱ्यातील संघर्ष (<http://www.maharashtra.gov.in/english/gazetteer/Nanded/his1.html>)

विकिमीडिया कॉमन्सवर खालील विषयाशी संबंधित संचिका आहेत:
छत्रपती शिवाजी महाराज

ब • च • सं (https://mr.wikipedia.org/w/index.php?title=%E0%A4%B8%E0%A4%B%E0%A4%B6%E0%A4%BF%E0%A4%B5%E0%A4%B%E0%A4%AE%E0%A4%B0%E0%A4%BE%E0%A4%B%E0%A4%9C%E0%A5%80&hl=en)	
पुर्वज व कुटुंबीय	बाबाजीराजे भोसले • मालोजीराजे भोसले • शहाजीराजे भोसले • संभाजी भोसले • छत्रपती राजारामराजे भोसले • ताराबाई • छत्रपती शाहूराजे भोसले
मार्गदर्शक	जिजामाता • संत तुकाराम • दादोजी कोंडदेव
संवर्गडी	कान्होजी जेधे • बाजीप्रभू देशपांडे • मुरारबाजी देशपांडे • नेताजी पालकर • बाजी पासलकर • जिवा महाला • तानाजी मालुसरे • हंबीरराव मोहिते • येसाजी कंक • फिरंगोजी नरसाळा • प्रतापराव गुजर
लढाया	प्रतापगडाची लढाई (१६५९) • पावनखिंडीतील लढाई (१६६०) • सुरतेची पहिली लूट (१६६४) • सिंहगडाची लढाई (१६७०)
किल्ले	शिवनेरी • सज्जनगड • सिंहगड • रायगड
ब • च • सं (https://mr.wikipedia.org/w/index.php?title=%E0%A4%B8%E0%A4%B%E0%A4%B6%E0%A4%BF%E0%A4%B5%E0%A4%B%E0%A4%AE%E0%A4%B0%E0%A4%BE%E0%A4%B%E0%A4%9C%E0%A5%80&hl=en)	

राज्यकर्ते	शिवाजी महाराज • संभाजीराजे • राजारामराजे १ ले • ताराबाई • शाहूराजे १ ले
पेशवे	मोरोपंत त्र्यंबक पिंगळे • बाळाजी विश्वनाथ • थोरले बाजीराव • नानासाहेब • माधवराव • नारायणराव • रघुनाथराव • सवाई माधवराव • दुसरा बाजीराव • नानासाहेब
अष्टप्रधानमंडळ	शिवकालीन अष्टप्रधानमंडळ • रामचंद्रपंत अमात्य • रामशास्त्री प्रभुणे
प्रमुख स्त्रिया	जिजाबाई राजे • सईबाई • सोयराबाई • येसूबाई • ताराबाई • अहिल्याबाई होळकर • मस्तानी
सेनापती	माणकोजी दहातोंडे • नेताजी पालकर • हंबीरराव मोहिते • प्रतापराव गुजर • संताजी घोरपडे • धनाजी जाधव • चंद्रसेन जाधव • कान्होजी आंग्रे
इतर व्यक्ती	दादोजी कोंडदेव • तानाजी मालुसरे • बाजी पासलकर • बाजी प्रभू देशपांडे • मल्हारराव होळकर • महादजी शिंदे • मुरारबाजी देशपांडे • मानाजी पायगुडे • मायनाक भंडारी • बाजी पासलकर • जिवा महाला
प्रमुख मोहिमा	सुरतेची पहिली लूट
लढाया	आष्टीची लढाई • कोल्हापूरची लढाई • पानिपतची तिसरी लढाई • पावनखिंडीतील लढाई • प्रतापगडाची लढाई • राक्षसभुवनची लढाई • वडगावची लढाई • वसईची लढाई • सिंहगडाची लढाई • खडर्याची लढाई • हडपसरची लढाई • पालखेडची लढाई • पहिले इंग्रज-मराठा युद्ध • दुसरे इंग्रज-मराठा युद्ध • तिसरे इंग्रज-मराठा युद्ध • मराठे-दुराणी युद्ध
प्रमुख तह	पुरंदराचा तह • सालबाईचा तह • वसईचा तह
शत्रुपक्ष	आदिलशाही • मोगल साम्राज्य • दुराणी साम्राज्य • ब्रिटिश साम्राज्य • पोर्तुगीज साम्राज्य • हैदराबाद संस्थान • म्हैसूरचे राजतंत्र
शत्रू	औरंगजेब • मिर्झाराजे जयसिंह • अफझलखान • शाहिस्तेखान • सिद्दी जौहर • खवासखान
प्रमुख किल्ले	रायरेश्वर • पन्हाळा • अजिंक्यतारा • तोरणा • पुरंदर किल्ला • प्रतापगड • राजगड • लोहगड • विजयदुर्ग • विशाळगड • शिवनेरी • सज्जनगड • सिंहगड • हरिश्चंद्रगड • रायगड • जिंजीचा किल्ला
इतर	शिवराज्याभिषेक • मराठे गारदी • हुजूर दफ्तर • जेम्स वेल्स (चित्रकार) • तंजावरचे मराठा राज्य • कालरेषा
नाणे	शिवराई • होन • मराठ्यांच्या टांकसाळी

चुका उधृत करा: "lower-alpha" नावाच्या गटाकरिता <ref> खूणपताका उपलब्ध आहेत, पण संबंधीत <references group="lower-alpha"> खूण मिळाली नाही.

"https://mr.wikipedia.org/w/index.php?title=छत्रपती_शिवाजी_महाराज&oldid=2646412" पासून हुडकले